

e-ISSN: 2645-9132

Cilt | Volume 8 • Sayı | Number 1

Temmuz 2025 | July 2025

Kurgudan Gerçeğ: Ebû Zer el-Gıfârî'nin Rebeze'ye Gidişi Üzerine Bir Değerlendirme

*From Narrative to Historical Fact:
A Critical Assessment of Abû Dharr al-Ghifârî's Relocation to al-Rabadhab*

Halil İbrahim Hançabay

Doç. Dr. | Assoc. Prof.

İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi
Anabilim Dalı

Istanbul University, Faculty of Theology, Division of Islamic History and Arts, Islamic
History

İstanbul | Türkiye

halilhancabay@istanbul.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-0387-0824>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 29.05.2025

Kabul Tarihi | Accepted: 12.07.2025

Yayın Tarihi | Published: 31.07.2025

Atıf | Cite As

Hançabay, Halil İbrahim. "Kurgudan Gerçeğ: Ebû Zer el-Gıfârî'nin Rebeze'ye Gidişi Üzerine Bir Değerlendirme". *ULUM DİNİ Tetkikler Dergisi* 8/1 (2025), 35-67, Doi: <https://doi.org/10.54659/ulum.1709042>.

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler-yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Kurul Beyanı: Bu çalışmada etik kurul beyanını gerektirecek veri kullanılmamıştır. Bu sebeple etik kurul beyanı bulunmamaktadır.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ulumdergisi@gmail.com

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two external double-blind peer review. It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethics Committee Statement: No data requiring an ethics committee statement were used in this study. Therefore, no ethics committee statement is required.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Complaints: ulumdergisi@gmail.com

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.

Kurgudan Gerçeğe: Ebû Zer el-Gıfârî'nin Rebeze'ye Gidişi Üzerine Bir Değerlendirme

*Halil İbrahim Hançabay**

Öz

Hiz. Osman'ın halifelik dönemi (23-35/644-656), genellikle iki ana evre çerçevesinde değerlendirilmektedir. İlk altı yıl, fetihlerin devam ettiği ve refah düzeyinin yüksek olduğu bir dönem olarak öne çıkarken; ikinci altı yıl, ganimet gelirlerinin azalmasına bağlı olarak ekonomik krizin ve toplumsal huzursuzlukların baş gösterdiği bir süreç olmuştur. Bu dönemin dikkat çeken meselelerinden biri olarak Ebû Zer el-Gıfârî'nin servet biriktirme (*kenz*) ve infak konularındaki eleştirileri, özellikle Hiz. Osman ve Muâviye ile ilişkileri ve Rebeze'ye gönderilme süreci geniş tartışmalara konu olmuştur. Elinizdeki makalede, Ebû Zer'in Hiz. Osman ve Muâviye ile arasında yaşanan hadiselerle yönelik -özellikle de Rebeze'ye "sürgün" olarak gönderildiğine dair iddialara kaynaklık eden- rivayetlerin içerik ve bağlam açısından sistematik bir analizi yapılmaya çalışılmıştır. Mevcut literatürde Ebû Zer'in Rebeze'ye kendi isteğiyle mi yoksa sürgün olarak mı gittiğine dair tarih kaynaklarındaki farklı ve çelişkili rivayetlerin çoğunlukla herhangi bir değerlendirmeye tabi tutulmadan aktarılması konuya ilişkin belirsizliklerin ortaya çıkmasına veya yanlış çıkarımlarda bulunulmasına neden olduğu söylenmelidir. Bu bakımdan makalede öncelikle Ebû Zer'in Dimaşk'a yerleşmesi, ardından Medine'ye dönmesi ve buradan Rebeze'ye gidiş sürecinde yaşanan gelişmeler hem siyasî bağlam hem de tarihî rivayetlerin tutarlılığı açısından ele alınmış; Ebû Zer'in Rebeze'ye sürgün edilip edilmediği konusunun tek yönlü bir yaklaşımla değil, çok boyutlu bir bakış açısıyla incelenmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Anahtar kelimeler: İslâm Tarihi, Hiz. Osman, Ebû Zer, Muâviye, Rebeze,

* İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı
<https://orcid.org/0000-0002-0387-0824>, halilhancabay@istanbul.edu.tr

From Narrative to Historical Fact: A Critical Assessment of Abū Dharr al-Ghifārî's Relocation to al-Rabadhah

Abstract

The caliphate of 'Uthmān ibn 'Affān (23–35 AH / 644–656 CE) is generally evaluated within the framework of two main phases. The first six years were marked by continued conquests and a high level of prosperity, while the latter six years witnessed economic crises and social unrest due to a significant decline in war booty revenues. One of the prominent issues of this later period was the critical stance of Abū Dharr al-Ghifārî on the accumulation of wealth (*kantz*) and the obligation of charitable spending (*infāq*), which led to extensive debates, particularly concerning his relationship with Caliph 'Uthmān and Mu'āwiya, as well as the circumstances surrounding his relocation to al-Rabadhah. This article aims to systematically analyze the content and context of the historical reports that describe the events between Abū Dharr, 'Uthmān, and Mu'āwiya -especially those suggesting that Abū Dharr was “exiled” to al-Rabadhah. It should be noted that the transmission of differing and often contradictory reports in historical sources regarding whether Abū Dharr went to al-Rabadhah voluntarily or was exiled has frequently occurred without critical evaluation. This has resulted in ambiguities concerning the subject and has led to erroneous conclusions. Therefore, the article first examines the developments surrounding Abū Dharr's settlement in Damascus, his return to Medina, and his subsequent move to al-Rabadhah, considering both the political context and the internal consistency of historical narratives. Ultimately, the study emphasizes the need to approach the issue of whether Abū Dharr was exiled to al-Rabadhah not through a one-dimensional lens, but through a multi-faceted and nuanced perspective.

Keywords: Islamic History, Caliph 'Uthmān, Abū Dharr al-Ghifārî, Mu'āwiya, al-Rabadha

Giriş

Hız. Osman'ın halifelik dönemi (23-35/644-656) genellikle iki aşamada incelenmektedir. İlk altı yıl, fetihlerin devam ettiği ve refah düzeyinin yüksek olduğu bir dönem olarak öne çıkarken; ikinci altı yıl, ganimet gelirlerinin azalmasına bağılı olarak ekonomik krizin ve toplumsal huzursuzlukların baş gösterdiği bir süreç olmuştur. İkinci dönemde söz konusu krizin de etkisiyle, özellikle Kûfe, Basra ve Fustât¹ gibi garnizon şehirlerde yaşayan ve fetihlerde önemli rol oynamış kabile mensuplarına yapılan maaş (*atryye*) ödemelerindeki usul bazı rahatsızlıklara yol açmıştır. Bunun üzerine, çoğunluğunu bu kabile mensuplarının oluşturduğu gruplar, fethedilen topraklardan elde edilen *fey* (cizye, haraç ve uşûr [ticaret malları vergisi]) gelirlerinin Medine'ye gönderilmeden, hangi bölgeden toplanıyorsa orada dağıtılmasını talep etmişlerdir. Ancak bu gelirlerin, Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer dönemlerinde olduğu gibi merkezî olarak Medine'den dağıtılmaya devam edilmesi, yönetimle garnizon şehirlerde yaşayan bu gruplar arasında gerginliğe yol açmıştır. Nihayetinde bu huzursuzluklar kanlı fitne sürecini başlatmış ve Hız. Osman şehit edilmiştir.²

İkinci altı yıllık dönemde ortaya çıkan siyasî ve ekonomik sorunların yanı sıra, Ebû Zer el-Gıfârî, Abdullah b. Mes'ûd ve Ammâr b. Yâsir gibi sahâbîlerin Hız. Osman'la ilişkileri de dönemin diğere önemli meseleleri arasında yer almıştır.³ Ebû Zer'in gerek müslüman oluş süreci ve müslüman olduktan sonraki yaşantısı, gerekse Hız. Osman döneminde *kenz* (servet biriktirme) ve *infâk* konularıyla ilgili dile getirdiği görüşler üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların bir kısmı, ideolojik ve mezhebî bakış açısının ürünü olup Ebû Zer'in "sosyalist", "çeşitlikçi", "devrimci" olduğu şeklinde tarih kaynaklarındaki verilerle bağdaştırılması imkânsız iddialar içermektedir.⁴

Ebû Zer'in hayatını ilmî bir disiplin çerçevesinde ele alan çalışmalara gelince, bunlar genel olarak iki ana kategoride değerlendirilebilir. Bu eserlerin bir kısmı doğrudan Ebû Zer'e odaklanan müstakil çalışmalardır; ancak bu tür çalışmaların sayıca nispeten az olduğu görülmektedir. Cameron'ın doktora

-
- 1 Kaynaklarda Hız. Osman dönemi olayları anlatılırken Fustât kastedilerek daha çok bu şehrin içinde bulunduğu bölge olan Mısır ifadesi kullanılmıştır.
 - 2 İsmail Yiğit, "Osman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 7 Ekim 2023).
 - 3 Bu sahâbîlerden Ammâr b. Yâsir'in Hız. Osman'la ilişkilerini ele bir çalışma için bk. İsmail Altun, "Hız. Osman'ın Ammâr b. Yâsir'i Cezalandırdığına Dair Rivayetlerin Belâzürî Özelinde Tahlil ve Tenkidi", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 51 (Haziran 2019), 419-443.
 - 4 Ebû Zer'e yönelik bu yakıştırmaları değerlendiren bir çalışma için bk. Selim Demirci, "Sahâbe-nin Rol Model Olmasında İdeolojik Ve Parçacı Okuma: Ebû Zer el-Gıfârî Örneği", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 6/2 (2019), 11-52.

tezine dayanan ve Ebû Zer'in zâhidâne imajını konu edinen eserinin bu alandaki ilk örneklerden biri olduğu söylenebilir. Söz konusu çalışmada, Ebû Zer'in Hz. Osman ve Muâviye ile yaşadığı olaylara dair klasik kaynaklarda yer alan rivayetlerin çoğu, herhangi bir analiz veya eleştiriye tabi tutulmaksızın yalnızca tercüme edilerek sunulmuştur.⁵ Bu yönüyle, Ebû Zer'in Rebeze'ye gidiş sürecini yeterince tartışmayan Cameron'ın eserinin, bu çalışmaya kayda değer bir katkı sağlamadığı ifade edilmelidir. Bununla birlikte, Ebû Zer'in Muâviye ile Tevbe Süresi'nin 34. ayetinin sebeb-i nüzulü konusunda yaşadığı görüş ayrılığı sonucunda Rebeze'ye yerleşmesiyle ilgili en eski ve güvenilir rivayetin Zeyd b. Vehb'e ait olduğunu belirtmesi, Cameron'ın sınırlı da olsa anlamlı değerlendirmelerinden biri olarak zikredilebilir.⁶

The Encyclopedia of Islam'da Ebû Zer hakkında kaleme alınan maddelere de burada değinilmelidir. Ansiklopedinin birinci edisyonunda Houtsma, Ebû Zer'in biyografisine ilişkin oldukça kısa bilgiler vermiş; onun yalnızca Medine'ye yakın bir yerleşim yeri olan Rebeze'ye çekildiğini ve burada vefat ettiğini belirtmiştir.⁷ Ancak, Rebeze'ye neden ve nasıl gittiği konusunda herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. İkinci edisyonda Rabson tarafından yeniden kaleme alınan ilgili madde kısmen genişletilmiş olmakla birlikte, Ebû Zer'in Rebeze'ye gidişine dair bilgiler muhtasar kalmıştır. Buna göre Robson, Şam bölgesinde ikâmet eden Ebû Zer'in, Muâviye'nin şikâyeti üzerine Hz. Osman tarafından Medine'ye geri çağrıldığını söylemiştir. Devamında ise ihtimalli ifadelerle Ebû Zer'in Rebeze'ye ya kendi isteğiyle çekildiğini ya da oraya sürüldüğünü aktarmıştır.⁸ Üçüncü edisyonda ise Afsaruddin tarafından önceki iki maddede yer alan bilgilerin kısmen benzerleri aktarılmış, ancak anlatım tarzı belirgin bir şekilde değişmiştir. Bu versiyonda Afsaruddin "[Ebû Zer] Halife Osman tarafından Medine'nin yaklaşık iki yüz kilometre kuzeydoğusunda bulunan Rebeze'ye gönderilmiş ve ölümüne kadar burada yaşamıştır." diyerek,⁹ adeta Ebû Zer'in Rebeze'ye gidişini sürgün olarak yorumlamıştır.

Ebû Zer'in hayatına ilişkin Arapça olarak telif edilen çalışmaların sayıca epey bir yekûn tuttuğu görülmektedir.¹⁰ Ancak yukarıda da belirtildiği

5 A. J. Cameron, *Abû Dharr al-Ghifârî: An Examination of His Image in the Hagiography of Islam* (London: Luzac, 1973), 62-125.

6 Cameron, *Abû Dharr al-Ghifârî*, 64, 66-68.

7 M. Th. Houtsma, "Abû Dharr", *Encyclopaedia of Islam First Edition Online* (Erişim 21 Mayıs 2025).

8 J. Robson, "Abû Dharr", *Encyclopaedia of Islam New Edition Online* (Erişim 21 Mayıs 2025)

9 Asma Afsaruddin "Abû Dharr al-Ghifârî", *Encyclopaedia of Islam Three Online* (Erişim 21 Mayıs 2025).

10 Mehmet Görmez, "Ebû Zer el-Gıfârî Biyografileri Üzerine", *İslâmiyât* 5/2 (2002), 179-180.

üzere, bu çalışmaların en azından bir kısmının ideolojik veya mezhebî saiklerin tesiri altında kaleme alındığı ifade edilebilir. Dolayısıyla Görmez'in de belirttiği gibi söz konusu eserler arasında Aktaş'ın doktora tezi olarak hazırladığı ve daha sonra kitap olarak yayımladığı çalışması, ilmî nitelikleri açısından nispeten ciddi sayılabilecek bir eser olarak değerlendirilebilir.¹¹ Ebû Zer'in siyasî görüşlerinin incelendiği kitabın ikinci bölümünde, onun Hz. Peygamber'den sonraki süreçte halifelerle ilişkileri detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca gerek Hz. Osman ve Muâviye ile aralarında yaşanan hadiseler gerekse Rebeze'ye gidiş sürecine dair tarih kaynaklarında geçen rivayetler olabildiğince geniş bir şekilde zikredilmiştir.¹²

Türkçe literatürdeki çalışmalara gelince, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde Aydınlı tarafından telif edilen "Ebû Zer el-Gıfârî" maddesi İngilizce benzerlerine kıyasla hem hacim hem de içerik bakımından daha derinlikli bir yapı arz etmektedir. Konu nispeten geniş bir çerçeveye sahip olmasına rağmen maddede Ebû Zer'in Rebeze'ye gidiş süreci derli toplu bir biçimde sunulmuştur. Özellikle yazarın "Ebû Zer'in Rebeze'ye halife ile aralarındaki anlaşmazlık sebebiyle gittiği kesin olmakla beraber burayı hangisinin uygun gördüğünü tesbit etmek mümkün değildir."¹³ şeklindeki değerlendirmesi meselenin tartışmalı niteliğine vurgu yapmakta ve Ebû Zer'in Rebeze'ye sürgün edildiği yönündeki iddiaların mutlak bir kesinlikle benimsenemeyeceğini ihsas etmektedir.

Sarıtaş'ın *Ebû Zer el-Gıfârî: Hayatı ve Şahsiyeti* başlıklı yüksek lisans tezinde, Ebû Zer'in Rebeze'ye gidişiyle ilgili rivayetleri aktaran tarihçiler, onun bu bölgeye kendi isteğiyle gitmiş olduğunu bildirenlerle sürgün edildiğini savunanlar şeklinde iki gruba ayrılmıştır. Yazar, Ebû Zer'in Rebeze'ye gönderilmesinin "bugün anladığımız anlamda bir sürgün" olarak nitelendirilemeyeceğini belirtmiş ve sürgünle ilgili rivayetlerdeki abartıların Şîi söylemin etkisiyle şekillenmiş olabileceğini ifade etmiştir.¹⁴

Ebû Zer'in hayatını ve özellikle Rebeze'ye gidişini ele alan makale düzeyinde çeşitli çalışmalar da yapılmıştır. Bu çalışmaların ilklerinden sayılan Balcı'nın makalesinde¹⁵ Ebû Zer'in gerek Dımaşk'ta Muaviye ile gerekse

11 Görmez, "Ebû Zer el-Gıfârî Biyografileri Üzerine", 181

12 Abdülmecid Muhammed el-Aktaş, *Ebû Zer el-Gıfârî ve ârâuhû fı's-siyâse ve'l-iktisâd* (Amman: Mektebetü'l-Aksâ, 1981), 285-307.

13 Abdullah Aydın, "Ebû Zer el-Gıfârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 21 Mayıs 2023).

14 Adem Sarıtaş, *Ebû Zer el-Gıfârî: Hayatı ve Şahsiyeti* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 43-44.

15 İsrail Balcı, "Bir Yalnız Sahabi Ebû Zer el-Gıfârî", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1998), 351-386.

Medine'ye döndükten sonra Hz. Osman'la yaşadığı hadiseler ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Yazar özellikle Ebû Zer'in Rebeze'de bulunduğu sırada Hz. Osman aleyhinde konuşanlara gösterdiği tepkiden hareketle onun Rebeze'ye sürgün olarak mı gönderildiği yoksa kendi isteğiyle mi gittiği hususunun açıkça belli olmadığını ve bu meselenin gerçek mahiyetine dair kesin yargıda bulunmanın güç olduğunu belirtmiştir.¹⁶ Ebû Zer'in Muâviye'ye ve Hz. Osman'a yönelik muhalefedinin arka planına odaklanan Güzel ise yapılan müzakereler sonucunda, Ebû Zer'in kendi talebi üzerine Hz. Osman tarafından Rebeze'ye gönderildiğini ve dolayısıyla halifenin ona bir sürgün muamelesi yapmadığını ifade etmiştir.¹⁷ Bu iki çalışmadan farklı olarak Demirci, modern dönemdeki eserlerde Ebû Zer algısı üzerine yoğunlaşmış ve bu algının bir parçası olarak “emek”, “sermaye”, “özel mülkiyet”, “İslam sosyalizmi” gibi konuların yanı sıra Ebû Zer'in “devrimci”, “kapitalizm karşıtı” gibi sunulmasının tarih kaynaklarındaki verilerle ne ölçüde örtüştüğünü tartışmıştır.¹⁸

Ebû Zer'in hayatına ilmî açıdan değinen ikinci tür eserlere gelince bunlar, Hz. Osman dönemini merkeze alan veya erken dönem İslâm tarihini çeşitli yönleriyle inceleyen çalışmalardır. Bu tür çalışmalarda belki de konuyla ilgili rivayetlerin bütüncül olarak ele alınamamasından kaynaklanan nedenlerle Ebû Zer'in açık veya örtük bir şekilde Rebeze'ye sürgün edildiği görüşü öne çıkmış ve mesele Hz. Osman'a yöneltilen bir tenkit olarak değerlendirilmiştir.¹⁹

16 Balci, “Bir Yalnız Sahabi Ebû Zer el-Gıfârî”, 380-381.

17 Ahmet Güzel, “Muâviye ve Hz. Osman'a Muhalefeti Ekseninde Ebû Zerr el-Gıfârî”, *Marifet: Dini Araştırmalar Dergisi* 13 (2012), 66.

18 Demirci, “Sahâbenin Rol Model Olmasında İdeolojik Ve Parçacı Okuma: Ebû Zer el-Gıfârî Örneği”, 11-52.

19 Bu konudaki bazı çalışmalar için bk. Sıddık Korkmaz, *Tarihin Tabiri İbn Sebe Meselesi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2005), 26, 44; Mahmut Kelpetin, *Hulefâ-yı Râşidîn Dönemi Tarihi: Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği* (İstanbul: Siyer Vakfı Yayınları, 2012), 251; Şaban Öz, *İslam Tarihi* (Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları, 2013), 82-83; Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak- 3: Hz. Osman* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 104, 113, 115; İrfan Aycan, *Saltanat Giden Yolda Muâviye bin Ebî Süfyan* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 82-83; Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri (Dört Halife Dönemi 11-40/632-661)* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2014), 356; Adem Apak, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 152-158; Adnan Demircan, *İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Önderler ve İbtılaflar* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 98; Adnan Demircan, *Fitne: Kardeşlerin Savaşı* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 74; Murat Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman: Katline Sessiz Kalınan Halife* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 163; Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 2: Hulefâ-i Râşidîn Dönemi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 230-234; Adnan Demircan, *Râşid Halifeler* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 96; Mehmet Azimli (ed), *Müslümanların Engizisyonu-1: Ölümcül Kovuşturmalar* (İstanbul: Mana Yayınları, 2019), 15 vd.; Hasan Yaşaroğlu, *Hz. Osman ve Büyük İç İsyan* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2017), 18, dn. 15; Mustafa Özkan, *Dört Halife Dönemi –Siyasi, Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat-* (Ankara: Fecr Yayınları, 2017), 81; Adnan Demircan, *İslâm Tarihi* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018), 149-150; Mehmet Ali Kapar-İsmail Hakkı Atçeken, *İslâm Tarihi-1* (Konya: Hikmetevi Yayınları, 2018), 77. Burada isimleri zikredilen, ancak metin içinde kullanılmayan eserlerin künyelerinin ayrıca

Esasen yukarıda bahsedilen çalışmalar bu makalenin konusuyla doğrudan ilişkili olmakla birlikte, bu çalışmayı diğerlerinden ayıran en önemli husus, rivayetlerin hem bağlamlarına hem de muhtevalarına yönelik yaklaşımlardaki farklılıklardır. Bir başka ifadeyle, söz konusu çalışmalarda tarihçilerin bakış açılarına ve rivayetlerin içeriklerine yönelik çoğu zaman bir ayrıma gidilmediği dikkat çekmektedir. Bu durumun muhteva bakımından farklı yönelimlere sahip (hatta birbiriyle çelişen) rivayetlerin zaman zaman herhangi bir ayrıma tabi tutulmaksızın art arda sıralanmasına ve hangisinin daha kabul edilebilir olduğu konusunda bir belirsizliğin oluşmasına yol açtığı vurgulanmalıdır.

Bu makalede ise Ebû Zer'in Suriye bölgesindeki fetihlere katılmak amacıyla Dımaşk'a yerleşmesi, ardından Dımaşk'ta Muâviye ile aralarında yaşanan hadiseler neticesinde Medine'ye dönmesi ve burada bir müddet kaldıktan sonra Rebeze'ye gidiş sürecindeki gelişmeler hem siyasî bağlam hem de tarihî rivayetlerin tutarlılığı açısından ele alınmış; Ebû Zer'in Rebeze'ye sürgün edilip edilmediği konusunun tek yönlü bir yaklaşımla değil, çok boyutlu bir bakış açısıyla incelenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Aslında burada dile getirilen görüşler Hz. Osman'la Hz. Ali Dışındaki Şûra Üyeleri Arasındaki İlişkiler başlıklı yüksek lisans tezine dayanmaktadır. Ancak söz konusu çalışmada, Ebû Zer'in Rebeze'ye gidişiyle ilgili rivayetlere yalnızca genel hatlarıyla ve tezin bütünlüğü içerisinde yer verilmiştir.²⁰ Daha sonra *Was Abū Dharr al-Ghifārī Exiled to al-Rabadha? A Review on the Relations between Caliph 'Uthmān and Abū Dharr al-Ghifārī* başlıklı makalede, yüksek lisans tezinde değinilmeyen rivayetler de dikkate alınarak konu nispeten ayrıntılı biçimde incelenmiştir.²¹ Burada ise önceki iki çalışmada ulaşılan sonuçlar açısından esaslı bir değişiklik olmamakla birlikte, ilgili rivayetler yeniden tasnif edilmiş ve önceki iki çalışmada yer almayan literatür değerlendirmesinin yanı sıra ilave yorumlarla konu daha kapsamlı şekilde sunulmuştur.²²

kaynakçada zikredilmesine gerek görülmemiştir.

- 20 Halil İbrahim Hançabay, *Halifeliği Döneminde Hz. Osman'la Hz. Ali Dışındaki Şûra Üyeleri Arasındaki İlişkiler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 44-53.
- 21 Halil İbrahim Hançabay, "Was Abū Dharr Al-Ghifārī Exiled to Al-Rabadha? A Review on the Relations between Caliph 'Uthmān and Abū Dharr al-Ghifārī", *İlahiyat Studies* 1/5 (2014), 37-58.
- 22 Bu çalışmanın literatür değerlendirmesi içermeyen kısmen farklı bir versiyonu, Prof. Dr. Mustafa Fayda'ya ithafen hazırlanan armağan kitapta yer almaktadır.

1. Ebû Zer'in Medine'den Suriye'ye Gitmesi

Hız. Peygamber'in vefatının ardından Hız. Ebû Bekir'in hilâfeti süresince Medine'de ikâmet eden Ebû Zer, Hız. Ömer döneminde Kudüs'ün fethine katılmıştır. Aynı süreçte, Irak ve Suriye fetihleri neticesinde ele geçirilen toprakların statüsünü ve gayrimüslim halkın durumunu belirlemek amacıyla Câbiye'ye²³ gelen Hız. Ömer'le birlikte burada bulunmuş; sonrasında ise Dimaşk'a gitmiştir.²⁴ Anlaşıldığı kadarıyla Ebû Zer, Dimaşk'taki ikâmeti sırasında hac mevsimlerinde zaman zaman Medine'ye uğramakta ve Hız. Osman'ın izniyle burada Hız. Peygamber'e mücavir olarak bir süre kalmaktaydı. Rivayetlere göre, Ebû Zer'in bu ziyaretlerinden birinde ikinci kez Dimaşk'a döndüğü belirtilmektedir. Tarih kaynaklarında bu olaya dair üç farklı rivayet yer almaktadır.

Birinci rivayete göre, Hız. Osman, Ka'b el-Ahbâr'a devlet başkanının (*imamın*), ileride ödemek üzere hazineден borç almasının caiz olup olmadığını sormuştur. Ka'b bu uygulamada bir sakınca olmadığını belirtince, Ebû Zer tepki göstermiş ve "Ey Yahudinin oğlu! Bize dinimizi mi öğretiyorsun?" diyerek onu eleştirmiştir. Bu olay üzerine Hız. Osman, Ebû Zer'in kendisine ve arkadaşlarına sıkıntı verdiğini belirterek, divanda kayıtlı bulunduğu yere, yani Dimaşk'a dönmelerini istemiştir.²⁵ Rivayetin son kısmında yer alan, daha önceki bir zaman dilimine işaret eden ve farklı gerekçeler öne süren bilgiler, Ebû Zer'in Hız. Osman döneminde Medine'ye bir kez daha geldiğini ve burada bir süre kaldıktan sonra yeniden Suriye bölgesine gitmek istediğini göstermektedir. Buna göre, Medine'deki yerleşimin Sel' Dağı²⁶ eteklerine kadar ulaştığını gören Ebû Zer, Hız. Osman'dan Şam bölgesine giderek orada gazâ faaliyetlerine katılmak üzere izin talep etmiş ve Medine'den ayrılmıştır. Ebû Zer'in Medine'den ayrılmak istemesinin gerekçesi olarak ise

23 Dimaşk'ın 80 km. kadar güneybatısında yer alan ordugâh bir şchirdir. Geniş bilgi için bk. Mustafa Fayda, "Câbiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 7 Ekim 2023).

24 Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir Ali b. Hasan cd-Dimaşkî, *Târihu medîneti Dimaşk*, thk. Ömer b. Garâme b. el-Amrî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995), 66/174. İbn Asâkir'in naklettiği rivayette Ebû Zer'in Kudüs'ün fethine katıldığı ve Câbiye'de Hız. Ömer'le birlikte bulunduğu zikredilmektedir. İbn Asâkir tarafından önce Kudüs'ün fethine işaret edilmesinin her ne kadar kronolojik bir tercihten kaynaklanıp kaynaklanmadığı tam olarak bilinmese de konuyla ilgili rivayetlere bakılacak olursa Kudüs için yola çıkan Hız. Ömer'in bölgedeki komutanlarla istişare etmek amacıyla Câbiye'de bulunduğu, daha sonra Kudüs'e doğru hareket ettiği anlaşılmaktadır. Bu seyahatin tarihiyle ilgili 15 ile 18 (636-639) yılları arasında değişen çeşitli rivayetler aktarılmıştır. Konu hakkında geniş bilgi için bk. Osman Aydın, "Kudüs'ün Fethi ve Hız. Ömer Emannâmesi", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 615-617.

25 Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ el-Belâzûrî, *Ensâbü'l-eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr-Riyâz Ziriklî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996), 6/166.

26 Medine'nin yakınlarında bulunan bir tepce. bk. Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 3/236.

Hız. Peygamber'e atfedilen řu söz yer almaktadır: "Evler Sel' Dağı'na kadar ulaşınca [şehir buraya kadar genişleyince] oradan ayrıl."²⁷

İkinci rivayete göre, Hız. Osman, Ebû Zer'in Mescid-i Nebevî'de kendi aleyhinde konuşmalar yaptığını ve bu esnada etrafında kalabalıkların toplandığını duymuştur. Ebû Zer, konuşmasında "Allah, birbirinden gelme nesiller olarak Âdem'i, Nûh'u, İbrâhım ailesini ve İmrân ailesini seçip âlemlere (bütün yaratılmışlara) üstün kıldı. Allah hakkıyla işitmekte ve bilmektedir." (Âl-i İmrân 3/33-34) ayetini okuyarak, Rasûlullah'ın ailesinin yüceliğini vurgulamıştır. Ayrıca, Hız. Peygamber'in Hız. Âdem'in ilminin vârisi, Hız. Ali'nin ise Hız. Peygamber'in vâsisi ve ilminin mirasçısı olduğunu ifade etmiştir. Ebû Zer, konuşmasının devamında, müslümanların Allah Rasûlü'nün vefatının ardından ehl-i beytin vârisliğini ve velâyetini [otoritesini] kabul etmiş olmaları durumunda üzerlerindeki ve ayaklarının altındaki nimetlerden rızıklandırılacaklarını [yoksulluk çekmeyeceklerini] belirtmiştir. Ayrıca, Hız. Osman'ı, Hız. Peygamber'in ve kendisinden önceki iki halifenin sünnetini değiştirmekle eleştirmiştir. Bu gelişmeler üzerine Hız. Osman, Ebû Zer'i şam'a, Muâviye'nin yanına sürgün etmiştir.²⁸

Üçüncü rivayete göre, Ebû Zer'in de bulunduğu bir mecliste Hız. Osman, Ka'b el-Ahbâr'a, zekâtını ödemiş bir kişinin malında başkalarının hakkı bulunup bulunmadığını sormuştur. Ka'b, bu durumda herhangi bir sakınca olmadığını belirtince, Ebû Zer onun göğsüne vurarak řu ayeti okumuştur: "Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi, sevdiği maldan yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü yitirmiş olanlara harcayan; namazı kılan, zekâtı veren kimsedir..." (el-Bakara 2/177). Konuşmanın devamında Hız. Osman, müslümanların hazinesinden borç alarak infakta bulunmalarında bir sakınca olup olmadığını sormuş, Ka'b bu konuda da bir mahzur olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine Ebû Zer, elindeki asa ile Ka'b'ın göğsüne vurarak, dinî konularda söz söyleme yetkisi olmadığını ifade etmiştir. Yaşanan bu olaylar karşısında öfkesini dile getiren Hız. Osman, Ebû Zer'in meclisten çıkmasını emretmiş; Ebû Zer de bunun üzerine Dimaşk'a dönmüştür.²⁹

Yukarıda aktarılan rivayetlerle ilgili olarak bazı hususlara dikkat çekmek gerekir. Öncelikle, rivayetlerin hemen tamamı, Ebû Zer'in Medine'de

27 Belâzürî, *Ensâb*, 6/166.

28 Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İşhak b. Ca'fer el-Ya'kûbî, *Târibu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1960), 2/171.

29 Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürüccü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, thk. M. Muhyid-din Abdülhamid (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1973), 2/239.

bulunduğu bir dönemde Şam bölgesine gittiği konusunda ortak bir anlatıma sahiptir. Ancak burada açıklığa kavuşturulması gereken temel mesele, Ebû Zer'in Medine'den ayrılma kararının kime ait olduğudur. Başka bir ifadeyle, Ebû Zer'i Medine'den ayrılmaya sevk eden unsur, Ka'b'a karşı gösterdiği tepki sebebiyle Hz. Osman'ın duyduğu rahatsızlık mıdır; yoksa evlerin Sel' Dağı eteklerine kadar ulaştığını gören Ebû Zer'in, Hz. Peygamber'in bu husustaki uyarılarını hatırlayarak kendi isteğiyle hareket etmesi midir? İkinci ihtimalin daha makul ve tercihe şayan olduğu belirtilmelidir. Nitekim bir başka rivayette, Ümmü Zer, kocası Ebû Zer'in, Hz. Osman tarafından Medine'den sürülmediğini, aksine Hz. Peygamber'in sözü doğrultusunda onun halifeden izin alarak Dımaşk'a gittiğini ifade etmiştir.³⁰ Hz. Peygamber'in vefatından sonra, diğer sahâbîler gibi Şam bölgesindeki fetihlere katılmak ve cihad faaliyetlerinde bulunmak amacıyla Dımaşk'a giden Ebû Zer, burada divana kaydedilmiştir. Bununla birlikte, hac vazifesini ifa etmek ve bu esnada Hz. Peygamber'in kabrine yakın bir yerde kalmak amacıyla, Hz. Osman'ın izniyle zaman zaman Medine'de ikâmet etmiştir. Ancak bu ikâmetlerinden birinde, evlerin Sel' Dağı eteklerine ulaştığını görünce, Hz. Peygamber'in tavsiyesini hatırlayarak şchirden ayrılmış ve tekrar Dımaşk'a dönmüştür.

Ebû Zer'in, Medine'de bulunduğu sırada özellikle zekât konusunda toplumu uyardığı ve bu hususta zaman zaman oldukça sert eleştirilerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar Hz. Osman, onun bu sert tavırlarından rahatsız olmuşsa da söz konusu eleştirileri Ebû Zer'in "sürgünü" için doğrudan bir gerekçe olarak değerlendirmemiştir. Nitekim Ebû Zer'le Ka'b el-Ahbâr arasında geçen olaylara ilişkin farklı bir anlatım sunan İbn Asâkir (ö. 571/1176) bu durumu ayrıntılı biçimde aktarmaktadır. İbn Asâkir'in rivayetine göre, Abdurrahman b. Avf'ın vefatının ardından mirasının taksimi esnasında bir süre kapıda bekleyen Ebû Zer, Hz. Osman'ın kendisini fark ederek izin vermesiyle içeri girmiştir. Bu esnada Hz. Osman, mirastan geriye kalan büyük miktardaki mala işaret ederek, zekâtını eda eden bir kimsenin bu türden servetten dolayı sorumluluğunun bulunup bulunmadığını sormuştur. Ka'b el-Ahbâr bu konuda herhangi bir sorumluluk bulunmadığını belirtince, Ebû Zer ona biraz sert bir şekilde "Ey Yahudinin oğlu!" şeklinde hitap etmiş ve el-Haşr 59/9, el-İnsân (ed-Dehr) 76/8 ve el-Meâric 70/3-4 ayetlerini³¹ delil getirerek, bu görüşe karşı çıktığını

30 Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-sahîhayn* (Kahire: Dârü'l-Haremeyn, 1997), 3/420.

31 "Onlardan önce bu yurda yerleşmiş ve gönülden inanmış olanlar, kendilerine göç edip gelenleri severler, onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar; ihtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarırsa işte kurtuluşa erecekler onlardır." (el-Haşr 59/9); "Onlar, kendileri (yemek) istedikleri halde yiyeceği yoksula, yetime ve esire ikram ederler." (el-İnsân 76/8); "Şüphesiz biz ona doğru

ifade etmiştir. Hz. Osman ise bu olay üzerine, Ebû Zer'in içeriye girişine vesile olan kişiye dönerek, "İşte bu sebeple ona izin vermek istememiştım." demiştir.³² Bu rivayet, Hz. Osman'ın Ebû Zer'in tutumuna yönelik kişisel rahatsızlığını yansıtısa da onun Medine'den ayrılmasına yönelik doğrudan ve kesin bir sürgün kararı olmadığını da dolaylı olarak göstermektedir.

Ebû Zer'in aleyhte konuşmaları sebebiyle Dımaşk'a sürgüne gönderildiğini iddia eden Ya'kûbî'deki (ö. 292/905 yılından sonra) bilgiler de yönetimde Hz. Ali'nin hakkının gasp edildiği fikrine dayanmakta ve sonraki dönemlerde yaygınlık kazanmış bir tartışma konusunun biraz da anakronik bir bakış açısıyla Ebû Zer'in dilinden aktarılmasıyla ilgilidir. Bir başka ifadeyle o dönemde yönetimde chl-i beytin hakkının ellerinden alındığına dair bir tartışma olmadığı gibi henüz hayatta olan ve hakkı gasp edildiği söylenen Hz. Ali'nin de hakkını almak için herhangi bir girişimde bulunmadığı belirtilmelidir.

2. Ebû Zer'in Dımaşk'tan Medine'ye Çağırılması

Ebû Zer, Medine'den Dımaşk'a döndükten sonra Muâviye başta olmak üzere özellikle Tевbe Sûresi'nin 34. âyeti çerçevesinde, servet biriktirip bunu Allah yolunda infak etmeyen kimseleri eleştirmeye başlamıştır. Bu eleştiriler, fakir kesim arasında kısa sürede karşılık bulmuş ve toplumda zenginlere ve yönetime karşı bir hoşnutsuzluk havasının oluşmasına yol açmıştır. Gelişen bu durum üzerine Muâviye ile Ebû Zer arasında ciddi bir anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Neticede Muâviye, Ebû Zer'i Hz. Osman'a şikâyet etmiş ve halifenin emriyle Ebû Zer, Dımaşk'tan Medine'ye çağırılmıştır. Bu bağlamda Ebû Zer'in Dımaşk'tan gidişiyile ilgili olarak Taberî (ö. 310/923) birçok anlatının bulunduğunu ifade etmekle birlikte, bunların çoğunu aktarmayı uygun görmediğini belirtmiştir. Yine de Taberî bu konuda Seyf b. Ömer aracılığıyla nakledilen ve Muâviye'nin tutumunu mazur göstermeye yönelik uzun bir rivayete eserinde yer vermiştir.

Buna göre "İbnü's-Sevdâ" olarak da anılan Abdullah b. Sebe (ö. ?) Dımaşk'a geldiğinde Ebû Zer'le karşılaşmış ve ona Muâviye'nin "mal, Allah'ın malıdır" dediğini, bu ifadeyle müslümanların haklarını beytülmal'den silip malları kendi adına alıkoymayı kastettiğini ileri sürmüştür. Bunun üzerine Ebû Zer, Muâviye ile görüşerek kendisine neden "müslümanların malı" yerine "Allah'ın malı" ifadesini kullandığını sormuştur. Muâviye ise, Ebû Zer'in tepkisi karşısında bu söylemi değiştirmeyeceğini, fakat malın Allah'a

yolu gösterdik; artık o isterse şükreden olur, isterse nankör. Ama biz inkârcılar için zincirler, halkalar ve alevli bir ateş hazırlamışızdır." (el-Meâric 70/3-4).

32 İbn Asâkir, *Târibu medîneti Dımaşk*, 66/197.

ait olmasının anlamını, müslümanların malı olarak da ifade edebileceğini belirtmiştir. Abdullah b. Sebe yalnızca Ebû Zer'le değil, aynı zamanda Ebû'd-Derdâ ve Ubâde b. es-Sâmit'le de görüşmüştür. Bunun üzerine Ubâde b. es-Sâmit, Muâviye'ye giderek kendisine karşı Ebû Zer'i kışkırtan kişinin İbnü's-Sevdâ olduğunu haber vermiştir. Ebû'd-Derdâ ise İbn Sebe'nin kötü niyetini sezerek kendisine “Sen de kimsin? Vallahi sanırım sen yahudisin!” diyerek tepki göstermiştir. Ebû Zer'in eleştirilerine devam etmesi üzerine Muâviye, Hz. Osman'a bir mektup yazarak Ebû Zer'in faaliyetlerinin kendisini zor durumda bıraktığını bildirmiştir. Hz. Osman da Muâviye'ye hitaben yazdığı mektubunda, fitne tehlikesinin açıkça ortaya çıktığını, kendisine ve insanlara mukayyet olmasını, Ebû Zer'e iyi davranmasını ve onun bir rehber eşliğinde Medine'ye gönderilmesini istemiştir.³³

Ebû Zer'in Dimaşk'tan Medine'ye dönüşüyle ilgili olarak Ya'kûbî tarafından aktarılan rivayete göre ise Ebû Zer, Mescid-i Nebevî'deki tutumunu burada da sürdürerek Dimaşk'taki mescitte Hz. Osman'ın hem Hz. Peygamber'in hem de önceki iki halifenin sünnetini değiştirdiğini dile getirmeye devam etmiştir. Ayrıca sabah namazının ardından şehrî girişine oturup halkın duyacağı şekilde, “İyiliği emredip uygulamayanlara, kötülüğü yasaklayıp kendisi işleyenlere Allah lanet etsin.” diye seslenmiştir. Ebû Zer'in bu söz ve davranışları karşısında rahatsızlık duyan Muâviye, Hz. Osman'a bir mektup göndererek [Ebû Zer'in Medine'den Dimaşk'a gönderilmesine ve kendisine gösterdiği hoşgörüyü üstü kapalı atıfta bulunarak] onun varlığının şehirde fitneye sebebiyet verdiğini bildirmiştir. Bunun üzerine Hz. Osman, Ebû Zer'in semersiz bir binek hayvanı ile, yani kötü şartlarda Medine'ye gönderilmesini emretmiştir.³⁴

Konuyla ilgili Belâzürî'nin (ö. 279/892-93) aktardığına göre Ebû Zer, Dimaşk'a geldikten sonra yönetime yönelik eleştirilerini sürdürmüştür. Muâviye tarafından gönderilen üç yüz dinar hakkında, bu meblağın o yıl kendisine verilmemiş olan atıyyesi kapsamında ise kabul edileceğini, fakat hediye olarak gönderilmişse buna ihtiyacının olmadığını ifade etmiştir. Aynı şekilde Habîb b. Mesleme'nin³⁵ gönderdiği iki yüz dinarı da kabul etmemiştir.³⁶

33 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1964), 4/283-284.

34 Ya'kûbî, *Târîh*, 2/171-172.

35 Habîb b. Mesleme, Mûaviye'nin yakın çevresindeki kişilerden olup Suriye ve Anadolu fetihlerine katılmış ve bu bölgede yapılan savaşlarda komutanlık yapmış sahâbilerden birisidir. Geniş bilgi için bk. Asri Çubukçu, “Habîb b. Mesleme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 7 Ekim 2023).

36 Belâzürî, *Ensâb*, 6/167.

Yine yukarıdaki rivayetin devamında Ebû Zer, Muâviye'nin *Kubbetü'l-Hadrâ* olarak bilinen sarayı hakkında da eleştirilerde bulunmuştur. Eğer bu saray Allah'ın malından [yani devlet hazinesinden] harcanarak inşa edildiyse bunun bir ihanet olduğunu, öyle değil de onu kendi şahsî servetiyle yaptırdıysa o zaman bunun israf anlamına geldiğini dile getirmiştir. Bununla birlikte, Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in uygulamalarında yeri olmayan bazı yeniliklerin ortaya çıktığını, hakkın ortadan kaldırıldığını, bâtilin yaşatıldığını ve doğru sözün yalanlandığını vurgulamaya devam etmiştir. Ebû Zer'in bu eleştirileri şehir halkı arasında etkili olmuş ve yaygınlık kazanmıştır. Bu gelişmeler üzerine, Habîb b. Mesleme durumu Muâviye'ye bildirmiş ve halkın Ebû Zer'in sözlerinden etkilenmeden önce tedbir alınmasını tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Muâviye, bir mektupla gelişmeleri Hz. Osman'a aktarmış, halife de Ebû Zer'in kötü bir binckle Medine'ye gönderilmesini emretmiştir.³⁷

* * *

Taberî ve diğer kaynakların verdikleri bilgiler arasında önemli farklılıkların bulunduğu görülmektedir. Ebû Zer'in Dimaşk'tan tekrar Medine'ye gönderilmesiyle ilgili olarak Ya'kûbî ve Belâzürî tarafından aktarılan rivayetlerde, gerek Muâviye'nin gerekse Hz. Osman'ın Ebû Zer'e karşı benzer tutumlar sergiledikleri anlaşılmaktadır. Her iki rivayete göre Ebû Zer, Medine'deki eleştirilerinin benzerini Dimaşk'ta da sürdürmüş; bu bağlamda Muâviye tarafından "fitne çıkarmak" ve "halkı yönetime karşı kıskırtmakla" itham edilmiştir. Nihayetinde Muâviye'nin Hz. Osman'a gönderdiği bir şikâyet mektubu üzerine halife, Ebû Zer'in kötü şartlarda ve adeta zorla Medine'ye gönderilmesini emretmiştir. Öte yandan Taberî'nin aktardığı rivayette olaylar daha farklı bir çerçevede sunulmaktadır. Bu rivayete göre Ebû Zer, Dimaşk'ta Abdullah b. Sebe ile karşılaşmış; onun yönlendirmesiyle hazinedeki malların vasfı ve Tevbe Sûresi'nin 34. ayetinin yorumu üzerinden Muâviye ile fikir ayrılığına düşmüştür. Bunun üzerine Hz. Osman, fitne ihtimaline karşı temkinli olunması gerektiğini belirterek Muâviye'yi uyarmış; Ebû Zer'e yumuşak davranılmasını ve onun iyi bir şekilde Medine'ye gönderilmesini istemiştir.

Yukarıdaki anlatımlarla ilgili olarak, özellikle Abdullah b. Sebe faktörünün farklı tartışmalara zemin hazırladığı belirtilmelidir. Bu tartışmaların merkezinde, söz konusu şahsiyetin gerçek bir kişi mi yoksa hayalî bir figür mü olduğu meselesi yer almaktadır. Ayrıca, Seyf b. Ömer'in (ö. 180/796) İbn Sebe hakkında bilgi veren yegâne kaynak olması bu rivayetlerin güvenilirlik

37 Belâzürî, *Ensâb*, 6/167.

açısından ciddi biçimde eleştirilmesine yol açmıştır. Bazı araştırmacılar, Ebû Zer'in 31 (651-652) veya 32 (652-653) yılında Rebeze'de vefat ettiğini; buna karşılık kaynaklarda İbn Sebe'nin ortaya çıkış tarihinin 32-33 (653-654) yılları olarak kaydedildiğini ifade ederek, bu iki bilgi arasındaki çelişkiye işaret etmektedir. Bu durumda, eğer Dimaşk'ta Ebû Zer'le İbn Sebe arasında bir görüşme gerçekleştiği kabul edilirse, bu görüşmenin İbn Sebe'nin tarihsel olarak ortaya çıkışından önce gerçekleşmiş olması gerekir ki, bu da onun gerçek bir şahsiyet olmaktan ziyade sonraki dönemlerde kurgulanmış bir figür olduğunu düşündürülebilir.³⁸

Ancak burada dikkat çekilmesi gereken önemli bir husus, fitne dönemindeki olayların sebepleri incelenirken yalnızca Seyf b. Ömer'in rivayetlerine dayanmanın ya da onun İbn Sebe hakkında tek kaynak olduğu gerekçesiyle bu rivayetleri bütünüyle göz ardı etmenin konuyu daha da karmaşık hale getireceğidir. Zira söz konusu döneme dair kaynakların, olayları oldukça ayrıntılı biçimde aktarmakla birlikte, çoğu zaman birbiriyle çelişen ve içinden çıkılması güç bir rivayet yığını şeklinde sunduğu göz önünde bulundurulduğunda, Seyf b. Ömer'in yanı sıra diğer tarihçilerin aktardığı bilgilerin üçüncü bir rivayet grubuyla mukayese edilerek değerlendirilmesinin daha doğru olacağı belirtilmelidir.

Bu bağlamda, Hz. Osman dönemindeki gelişmeleri diğer bazı kaynaklara kıyasla daha ayrıntılı şekilde aktaran Ebû Mihnef (ö. 157/773-74), Vâkidî (ö. 207/823) ve Seyf b. Ömer'in rivayetlerinin içerik itibarıyla birbirinden oldukça farklı ve kimi zaman zıt bilgiler içerdiği görülmektedir. Bu nedenle çağdaş araştırmacılar Yûsuf el-İş (ö. 1967), söz konusu dönemi tarihî bir bütünlük içerisinde anlamlandırabilmek amacıyla, olaylara doğrudan katılmış veya tanıklık etmiş ilk ravilere ulaşan sahih rivayetlerin, yukarıda adı geçen ravilerin anlatımlarıyla karşılaştırılmasını önermektedir. el-İş, bu yöntemle yaptığı değerlendirme sonucunda, sahih kabul ettiği üç rivayetle Seyf b. Ömer'in rivayetlerinin büyük ölçüde aynı doğrultuda olduğunu tespit etmiştir.³⁹

el-İş'in ortaya koyduğu metodolojik bakış açısı dikkate alındığında, ileride de değinileceği üzere, Ebû Zer'in Medine'den Rebeze'ye gidiş sürecine tanıklık eden başta hanımı Ümmü Zer olmak üzere bazı kişilerin aktardıkları rivayetlerle Seyf b. Ömer'in rivayetleri arasında, özellikle Hz. Osman'ın tutumu açısından benzerlikler bulunduğu görülmektedir. Bu doğrultuda, Taberî'nin eserinde yer alan ve İbn Sebe'nin Ebû Zer'le görüştüğünü bildiren

38 Ethem Ruhi Fiğlalı, "The "Problem" of 'Abd-Allah Ibn-Saba", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* 5 (1982), 385-386.

39 Yûsuf el-İş, *ed-Devletü'l-Ümevîyye* (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1988), 34-40, 65.

rivayet, tamamen göz ardı edilmemeli; aksine diğer rivayetlerle birlikte, karşılaştırmalı biçimde değerlendirilmelidir. Ayrıca yukarıda zikredilen görüş çerçevesinde, Ebû Zer'in vefatından önce, 32 (652–653) yılında İbn Sebe ile karşılaşmış olabileceği ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır.

Öte yandan, bazı araştırmacılar Seyf'in rivayetinde Ebû Zer'in başlangıçta böyle bir tutum sergilemediği, ancak İbn Sebe'nin etkisiyle önce Muâviye'yi, ardından Hz. Osman'ı eleştirmeye başladığı şeklinde bir anlatımın benimsendiğine dikkat çekmektedir.⁴⁰ Bir diğer yoruma göre ise Seyf'in anlatımında Muâviye nazik bir tavır sergileyen kişi olarak betimlenirken, Ebû Zer “kesinlikle esnek olmayan” bir karakter olarak tasvir edilmekte ve gerçekte İbn Sebe tarafından kandırılmış gibi sunulmaktadır. Dahası Muâviye ile tartışmasında Ebû Zer'in dile getirdiği şikâyetler sağlam temellere dayanan haklı serzenişler olarak değil; daha çok bir yahudi tarafından aldatılmış olmanın bir sonucu olarak sunulmaktadır. Nitekim Ebû Zer'in kolay etkilenebilen bir kişilik özelliğine karşı İbn Sebe'nin kötü niyetini sezen Ebû'd-Derdâ ona tepki göstermiştir.⁴¹ Diğer taraftan Ebû Zer'in İbn Sebe'den etkilenmesinin dışında bir bakıma bu görüşleri dile getirdiği için Ebû Zer'in Rebeze'ye sürgüne gönderilme meselesinin müsebbibi olarak İbn Sebe gösterilerek hem Ebû Zer hem de Hz. Osman masum kılınmış olmaktadır.⁴²

Bu bağlamda, söz konusu yaklaşımlarda tenkide açık yön, Ebû Zer'in eleştirilerinin kaynağının kendi düşüncelerinden ziyade İbn Sebe'nin etkisi olduğunun ileri sürülmesidir. Ne var ki, rivayette Ebû Zer'le İbn Sebe arasında sadece kısa bir diyalogun geçtiği, Ebû Zer'in Muâviye'yi eleştirisinin esasen Tecve Süresi'nin 34. ayetinin sebab-i nüzulüne dayandığı dikkate alındığında, Ebû Zer'in İbn Sebe'nin etkisiyle hareket ettiğini söylemek isabetli görünmemektedir. Üstelik, servet biriktirme (*kenz*) ve infak konularında kendine özgü bir görüşe sahip olan ve büyük ihtimalle Muâviye'nin “mal, Allah'ın malıdır” şeklindeki ifadesini doğrudan duymamış olan Ebû Zer'in, bu ifadeyi İbn Sebe'den öğrendikten sonra Muâviye ile bir tartışma yaşamış olması, tarihsel bağlam açısından daha güçlü bir ihtimal olarak değerlendirilebilir. Başka bir ifadeyle, Ebû Zer'in fikrî açıdan İbn Sebe'den etkilendiğini ileri sürmek yerine, Muâviye'nin tutumuna ilişkin bilgilerin, İbn Sebe'nin söylemleri aracılığıyla Ebû Zer tarafından öğrenilmiş olduğunu söylemek daha makul görünmektedir.

40 Kelpetin, *Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi Tarihi*, 250-251.

41 Sean W. Anthony, *The Caliph and the Heretic: Ibn Saba' and the Origins of Shiism* (Leiden: Brill, 2012), 53-54.

42 Kelpetin, *Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi Tarihi*, 251.

Muâviye'nin “mal, Allah'ın malıdır” şeklindeki ifadesine karşılık, Ebû Zer'in “müslümanların malı” ifadesini kullanması, dönemin siyasî ve ekonomik gelişmeleriyle doğrudan ilişkilendirilebilir. Buna göre, önceki iki halifenin dönemine kıyasla, Hz. Osman'ın halifeliğinin son yıllarında fetihlerin yavaşlaması nedeniyle fey gelirlerinde azalma yaşanmış; bu durum, garnizon şehirlerde yaşayan kabile mensuplarının tepkisine yol açmıştır. Söz konusu kabile mensupları, bu gelirlerin “müslümanların malı” olduğunu savunarak, hangi bölgeden elde ediliyorsa orada ikâmet eden halk arasında dağıtılması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Buna karşın, Medine'deki merkezî otoriteyle Şam valisi Muâviye, bu gelirlerin [Hz. Ömer döneminde tesis edilen divan sistemi doğrultusunda] merkezden dağıtılmasını sürdürmek istemiş ve bu nedenle fey gelirlerini “Allah'ın malı” olarak isimlendirmeyi tercih etmişlerdir. Bu farklı yaklaşım, fetihlerde önemli rol oynamış kabile mensuplarıyla eyalet valileri ve merkezî yönetim arasında ciddi bir ihtilafa yol açmış; neticede bu tür anlaşmazlıklar, fitne olaylarının ortaya çıkmasında etkili olmuştur.⁴³

3. Ebû Zer'in Bir Müddet Medine'de Kalması ve Rebeze'ye Gitmesi

Hz. Osman, Ebû Zer Medine'ye geldikten sonra kendisine Şamlıların neden ondan şikâyetçi olduğunu sormuş, Ebû Zer de Muâviye'nin “mal, Allah'ındır” şeklindeki ifadesiyle zenginlerin mal biriktirmesini tasvip etmediğini söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Osman, bir halife olarak kendi sorumluluğunu yerine getireceğini, halkın da üzerine düşen (özellikle zekâtla ilgili) borçları ödemelerini sağlayacağını, ancak onları zâhidâne bir hayat tarzına zorlayamayacağını belirtmiştir. Ayrıca, tebaanın itidalli bir hayat sürmesi ve Allah'ın emirlerini yerine getirme konusunda gayret göstermesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu görüşmeden sonra Ebû Zer, halifeden Medine'den ayrılmak için izin istemiş; gerekçe olarak da Hz. Peygamber'in kendisine, Medine'nin evleri Sel' Dağı eteklerine kadar ulaştığında oradan ayrılmasını tavsiye ettiğini ileri sürmüştür. Hz. Osman, bu tavsiyeye uymasını uygun bularak Ebû Zer'e iktâ olarak iki köle ile 20-30 civarında deveden oluşan bir sürü vermiş; ayrıca bedevî hayat tarzına alışmaması için Medine ile irtibatını tamamen kesmemesini tembih etmiştir. Ebû Zer de Rebeze'de ikâmet ettiği dönemde Hz. Osman'ın bu tavsiyesine uyarak zaman zaman Medine'ye gidip gelmeye devam etmiştir.⁴⁴

43 Abdülaziz ed-Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi-Bir Önsöz-*, çev. Hayrettin Yücesoy (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2016), 111-112.

44 Taberî, *Târîh*, 4/284.

Yine Ebû Zer'in Medine'den kendi isteğiyle ayrıldığına dair Seyf tarafından aktarılan yukarıdaki rivayete ek olarak, *muhadramdan* olup Rebeze'de Ebû Zer'le görüşen Zeyd b. Vehb'in (ö. 83/702) aktardıkları da burada zikredilmelidir. Buna göre Rebeze'de Ebû Zer'in yanına uğrayan Zeyd, ona neden Dimaşk'tan ayrılarak Rebeze'ye geldiğini sormuş, Ebû Zer ise Tevbe Süresi'nin 34. ayetinin yorumu konusunda Muâviye ile aralarında bir ihtilaf yaşandığını belirtmiştir. Zira Muâviye söz konusu ayetin ehl-i kitap hakkında indigini savunurken, Ebû Zer hem ehl-i kitap hem de müslümanlar hakkında nazil olduğunu ileri sürmüştür. Bu ihtilafın derinleşmesi üzerine Muâviye durumu Hz. Osman'a bildirmiş; Hz. Osman da Ebû Zer'e bir mektup göndererek Medine'ye dönmesini istemiştir. Medine'ye geldikten sonra halkın kendisini daha önce hiç görmemiş gibi Ebû Zer'in etrafında toplanması sebebiyle Hz. Osman, Ebû Zer'e isterse Medine'den ayrılarak yakın bir yerde ikâmet edebileceğini ifade etmiş; bunun üzerine Ebû Zer, Rebeze'ye gitmeyi tercih etmiştir.⁴⁵ İbn Hacer (ö. 852/1449) bu rivayeti yorumlarken, insanların Ebû Zer'in etrafında toplanıp sürekli olarak neden Dimaşk'tan ayrıldığını sormalarının Hz. Osman'da Medine'de bir fitne çıkacağı endişesi oluşturduğunu, aynı endişenin daha önce Muâviye tarafından Dimaşk'ta yaşandığını belirtmektedir.⁴⁶ Benzer şekilde Kastallânî (ö. 923/1517) de Muâviye'nin, askerlerin Ebû Zer'in "mal, müslümanların malıdır" görüşüne meylettiklerini, dolayısıyla bu durumun müslümanlar arasında bir ihtilafa yol açmasından korktuğunu aktarmaktadır.⁴⁷

Yukarıda zikredilen rivayetlerin yanında, Ebû Zer'in Hz. Osman tarafından Rebeze'ye sürgün edildiğini bildiren rivayetler de bulunmaktadır. Ya'kûbî'nin aktardığına göre, Dimaşk'tan Medine'ye dönen Ebû Zer, Hz. Peygamber'den naklen Ümeyyecogulları'nın otuz kişiye ulaştıklarında Allah'ın beldelerini kendi aralarında [paylaştırıp] dönüşümlü olarak kullanacaklarını, halkı köleleştireceklerini ve dini tahrif edeceklerini ifade eden bazı sözler nakletmiştir. Bunun üzerine Hz. Osman, Hz. Ali'yi çağırarak bu sözlerin gerçekten Hz. Peygamber tarafından söylenip söylenmediğini sormuş; Hz. Ali de bu rivayeti doğrulamış ve delil olarak Hz. Peygamber'in "Ebû Zer'den

45 Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd el-Basrî, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, nşr. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001), 4/212. Ayrıca bk. Buhârî, "Zekât", 4; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiü'l-beyân 'an te'rîli âyî'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1984), 10/121-122; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 66/198. Belâzürî bu rivayetin daha muhtasar şeklini temrîz sigasıyla, yani rivayetin zayıflığına işaret ederek aktarmıştır. bk. Belâzürî, *Ensâb*, 6/168.

46 Ebû'l-Fazl İbn Hacer Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2013), 5/32.

47 Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdû's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1996), 3/521.

daha doğru sözlü bir kimseyi ne bir ağaç gölgelemiş ne de yeryüzü üzerinde taşımıştır.” sözünü nakletmiştir. Bu olaydan sonra bir süre daha Medine’de kalan Ebû Zer, Hz. Osman’ın şchirden ayrılmasını istemesi üzerine eşi ve kızıyla birlikte Rebeze’ye gitmek zorunda kalmıştır. Hz. Osman, Ebû Zer’in yolculuğu esnasında kimseyle konuşmaması için Mervân’ı görevlendirmiştir. Rivayetin devamında, Hz. Ali’nin oğulları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’le sahabeden Abdullah b. Ca’fer ve Ammâr b. Yâsir’in de bu esnada Ebû Zer’in yanında bulundukları bildirilmektedir. Hatta Hz. Ali, Ebû Zer’le görüşmesini engellemeye çalışan Mervân’ın bineğine vurarak tepki göstermiş; bunun üzerine Mervân durumu Hz. Osman’a iletmıştır. Rivayetin son kısmında ise, Ebû Zer’e uygulanan bu “sert tutum” sebebiyle Hz. Osman’la Hz. Ali arasında gerginlik yaşandığı ve aralarında hakarete varan sözlerin sarf edildiği söylenmektedir.⁴⁸

Belâzürî’nin aktardığına göre, Ebû Zer Dımaşk’tan Medine’ye döndükten sonra Hz. Osman’ı kastederek devlet yönetiminde küçük yaştaki kimseleri görevlendirdiğini, koruluklar edindiğini ve *tulekâ* ile yakın ilişkiler kurduğunu söylemeye başlamıştır. Bunun üzerine Hz. Osman, Ebû Zer’e dilediği herhangi bir yere gidebileceğini belirtmiş; ancak nihayetinde onu Rebeze’ye sürmüştür.⁴⁹

Ebû Zer’in daha önce Dımaşk’a gitmesiyle ilgili rivayetlerde olduğu gibi, Medine’den Rebeze’ye gidişle alakalı rivayetlerde de önemli farklılıklar bulunmaktadır. Taberî (Seyf b. Ömer) ve İbn Sa’d’ın (ö. 230/845) (Zeyd b. Vehb) nakillerinde, Ebû Zer’in Medine’den ayrılmayı kendisi talep etmiş görünmekle birlikte, Rebeze’ye gitme fikrinin kime ait olduğu tam olarak net değildir.⁵⁰ Ebû Zer’in Medine’de kalmak istememesinin birkaç sebebi olduğu söylenebilir. Öncelikle, fetihlerle birlikte artan ganimet gelirlerinin toplumda ani bir zenginleşmeye, dolayısıyla lüks ve refah düzeyinin yükselmesine yol açtığı; bu nedenle Ebû Zer’in başta Tevbe Sûresi’nin 34. ayeti olmak üzere infakla ilgili görüşlerini hem Dımaşk’ta hem de Medine’de yüksek sesle dile getirdiği anlaşılmaktadır. Ancak Ebû Zer’in bu konudaki ısrarcı tutumu üzerine Hz. Osman, bir halife olarak bu tür fikirleri halka zorla benimsetmesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca, Ebû Zer’in bu ısrarının Medine’de fitneye yol açabileceğinden endişe eden Hz. Osman, onun Medine’ye yakın bir yerde ikâmet etmesinin daha uygun olacağını

48 Ya’kûbî, *Târîh*, 2/172-173. krş. Belâzürî, *Ensâb*, 6/168-169.

49 Belâzürî, *Ensâb*, 6/167.

50 Benzer bir görüş için bk. Aydın, “Ebû Zer el-Gıfârî”.

belirtmiştir. Ebû Zer de hem muhtemel bir fitnenin⁵¹ ortaya çıkmasını önlemek hem de Hz. Peygamber'in "Evler Sel' Dağı eteklerine ulaştığında oradan ayrıl." şeklindeki tavsiyesini yerine getirmek amacıyla Medine'den ayrılmaya karar vermiştir. Bu ayrılış sürecinde Hz. Osman'ın hakarete varan ifadeler kullandığı veya Mervân'ı görevlendirerek Ebû Zer'in herhangi bir kimseyle konuşmasını engellediği yönünde bir durum söz konusu değildir.

Diğer taraftan, Zeyd b. Vehb ve Seyf b. Ömer'in rivayetlerinde yer alan bilgilerle dönemin görgü şahidi olan Ebû Zer'in yeğeni Abdullah b. es-Sâmit⁵² ve tabîinin önde gelen simalarından Muhammed b. Sîrîn'in (ö. 110/729) aktarımları arasında içerik bakımından bir paralellik bulunduğu belirtilmelidir. Ayrıca, yukarıda da ifade edildiği üzere, Ebû Zer'in eşi Ümmü Zer'in aktardığı bilgilerden, onun hem Dimaşk'a hem de Rebeze'ye giderken Hz. Osman tarafından benzer bir şekilde, yani yumuşak bir üslupla muamele gördüğü anlaşılmaktadır. Bu çerçevede, her iki durumda da Hz. Osman'ın tavrinin benzerlik arz ettiği söylenmelidir.

Abdullah b. es-Sâmit'in rivayetine göre, Rebeze'ye gitmek için Hz. Osman'dan izin talep eden Ebû Zer, halifenin izniyle Medine'den ayrılmış; geçimini temin edebilmesi için Hz. Osman tarafından kendisine zekât hayvanlarından bir miktar tahsis edilmiştir. Rivayeti aktaran ravi, Hz. Osman'ın Ebû Zer'e herhangi bir kötülükte bulunmadığını özellikle vurgulamıştır.⁵³

Muhammed b. Sîrîn'den nakledilen rivayete göre, Ebû Zer Medine'ye döndükten sonra Dimaşk'taki gibi toplumu uyarıcı konuşmalarını sürdürmüş, ancak Hz. Osman'ın bu konuşmaları dikkate almaması üzerine kendi isteğiyle Rebeze'ye gitmiştir. Muâviye de Ebû Zer'in arkasından o sırada Dimaşk'ta bulunan ailesini göndermiştir.⁵⁴ Bu rivayetin bir başka varyantında, Hz. Osman'ın Ebû Zer'i sürgün ettiği yönündeki iddiaya karşılık İbn Sîrîn, onun sürgün edilmediğini, bilakis kendi iradesiyle Medine'den ayrıldığını ifade etmiştir.⁵⁵ Aynı şekilde, İbn Sîrîn'in çağdaşı ve tabîinin önde gelen isimlerinden Hasan-ı Basrî'ye (ö. 110/728), Ebû Zer'i Rebeze'ye sürgün

51 Ebû Zer'in muhtemelen sebep olduğu bu fitneyi bildiği için Medine'den çıkmayı kabul ettiği söylenmektedir. bk. Balci, "Bir Yalnız Sahabi Ebû Zer el-Gıfârî", 381.

52 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/211.

53 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 4/218 (dp. 5)

54 Taberî, *Târîh*, 4/284-285.

55 Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî, *Târîhu Medîneti'l-münevvere: Ahbârü'l-Medîneti'n-ne-beviyye*, thk. Fehim Muhammed Şeltût (Cidde: Dâru'l-İsfahânî, 1979), 3/1037.

eden kişinin Hz. Osman olup olmadığı sorulduğunda, “Hayır, bu sözü söylemekten Allah’a sığınırım” şeklinde cevap verdiği nakledilmektedir.⁵⁶

Konuyla ilgili Ya’kûbî’nin aktardığı bilgilere bakıldığında, Hz. Peygamber’in Ümeyyeogulları hakkında söylediği iddia edilen ve Ebû Zer’in ağzından nakledilen rivayetin, esasen Ya’kûbî’nin Hz. Osman ve ailesi Ümeyyeogulları’na yönelik bakış açısını yansıttığı söylenebilir.⁵⁷ Nitekim Ya’kûbî, Ebû Zer’in doğruluğunu vurgulayan Hz. Peygamber’e ait hadisi bu rivayetle birlikte Hz. Ali’nin ağzından aktararak, Ümeyyeogulları hakkındaki rivayetin doğruluğunu teyit etmeye çalışmıştır. Oysa tarihsel süreçte, özellikle Ümeyyeogulları’nın önde gelenlerinden olan Muâviye başta olmak üzere, bu aileye yönelik hem müspet hem de menfi pek çok rivayet ve “hadis” Hz. Peygamber’e isnat edilmiştir. Bu durum, söz konusu rivayetlerin aktarımında sadece tarihî gerçekliğin değil, aynı zamanda dönemin siyasî şartlarının da etkili olduğunu göstermektedir. Özellikle Abbâsîler döneminde kaleme alınan eserlerde, iktidar sahiplerinin Ümeyyeogulları’na karşı olan olumsuz tutumlarının, tarih ve hadis literatürüne yansımış olabileceği dikkate alınmalıdır.⁵⁸ Dolayısıyla Ya’kûbî’nin rivayetleri gibi siyasî bağlamda şekillenmiş olan aktarımlara ihtiyatla yaklaşılması gerektiği unutulmamalıdır. Öte yandan, yukarıdaki rivayetin devamında yer alan Hz. Osman’ın Ebû Zer’i Rebeze’ye sürme kararına karşı Hz. Ali’nin itirazı ve Ebû Zer’i teselli edici bir tutum sergilemesi, onu halifenin her “yanlışına” karşı çıkan bir muhalif konumuna indirgemektedir. Bu da rivayetin, sadece Ebû Zer’e yönelik bir değerlendirme değil, aynı zamanda Hz. Ali’nin siyasî tavrını öne çıkarmayı amaçlayan bir anlatı boyutu taşıdığını göstermektedir.

Belâzürî’nin aktardığı rivayette, Hz. Osman “çocuk yaştaki kişileri devlet kademesinde görevlendirmesi” sebebiyle eleştirilmiştir.⁵⁹ Bu eleştiri muhtemelen Hz. Osman’ın, yirmili yaşlardaki amcasının oğlu Mervân b. el-Hakem’i kâtibi olarak tayin etmesiyle ilişkilidir.⁶⁰ Mervân dışında, Basra valisi Abdullah b. Âmir’in yirmi beş,⁶¹ Kûfe valisi Saîd b. el-Âs’ın da yirmili yaşlarının sonlarında⁶² olduğu rivayet edilmektedir. Ancak söz

56 İbn Şebbe, *Târîhu Medîneti’l-münevvere*, 3/1037.

57 Adnan Muhammed Milhim, *el-Müerrihûne’l-Arab ve’l-fitnetü’l-kübra* (Beyrut: Dârü’t-Talîa, 1998), 128.

58 Muâviye hakkında rivayet edilen belli başlı hadisler ve bunların bir değerlendirmesi için bk. İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 34-45.

59 Belâzürî, *Ensâb*, 6/167.

60 İrfan Aycan, “Mervân I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Eylül 2023).

61 Mustafa Fayda, “Abdullah b. Âmir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Eylül 2023).

62 Saîd b. el-Âs’ın Hz. Peygamber’in vefatı (11/632) sırasında 9 yaşlarında olduğu rivayet edil-

konusu kişilerin yaşlarından dolayı dönemin sosyal ve siyasî şartları dikkate alındığında, “çocuk” ya da “tecrübesiz” olarak nitelendirilemeyeceği belirtilmelidir. Zira Hz. Peygamber’in uygulamaları incelendiğinde, genç yaştaki bazı kişilerin önemli görevlere atandığı görülmektedir. Nitekim Hz. Peygamber, henüz on sekiz yaşında olan Üsâme b. Zeyd’i, Suriye seferine çıkacak ordunun komutanı olarak tayin etmiştir. Sahâbeden bazılarının gençliği sebebiyle bu atamaya karşı çıkmasına rağmen, Hz. Peygamber kararından vazgeçmemiştir.⁶³ Aynı şekilde Attâb b. Esîd, yirmili yaşlarında iken Mekke valiliğine atanmış,⁶⁴ Osman b. Ebü'l-Âs es-Sekâfî ise Taiften gelen heyetin en genç ferdi olmasına rağmen önce imamlık, ardından valilik görevine getirilmiştir.⁶⁵

Diğer yandan, Hz. Osman döneminde valilik, beytûlmâl idaresi ve kadılık gibi üst düzey görevler üstlenen bazı kişilerin bu görevlere daha önce Hz. Ömer tarafından atandığı da dikkate alınmalıdır. Örneğin Ya'lâ b. Münye (Yemen valisi), Osman b. Ebü'l-Âs (Bahreyn valisi), Eş'as b. Kays (Azerbaycan valisi), Saîb b. Akrâ (İsfahan valisi), Abdullah b. Erkam (Medine beytûlmâlî görevlisi), Zeyd b. Sâbit (Medine beytûlmâlî görevlisi ve kadılığı), Abdullah b. Mes'ûd (Kûfe beytûlmâlî görevlisi), Abdurrahman b. Hâlid (Hıms beytûlmâlî görevlisi), Habîb b. Mesleme (Kınnesrîn beytûlmâlî görevlisi) ve Ebü'd-Derdâ (Şam kadısı) gibi sahâbîlerin bu dönemde çeşitli görevlerde yer aldıkları görülmektedir.⁶⁶

Bu bağlamda, rivayette geçen “çocuk yaştakiler” ifadesinin tartışmaya açık olduğu, eleştirinin muhtemelen yaş meselesinden çok, Mervân'ın Hz. Osman adına karar alma sürecinde oynadığı etkin rol ve bu süreçteki bazı uygulamalarına yönelik olduğu düşünülebilir. Nitekim sonraki dönemlerde Mervân'ın etki alanının genişlemesi ve aldığı kararların insanlar nazarında rahatsızlık uyandırması, bu tür rivayetlerin eleştirel bir bağlamda yorumlanmasına zemin hazırlamıştır.

Rivayette zikredildiği üzere, Hz. Osman'ın “koruluk edinmesi” meselesi, Medine çevresindeki bazı arazilerin zekât develerinin otlatılması amacıyla himâ statüsüne geçirilmesiyle ilgilidir. Başka bir ifadeyle Hz. Osman, devlete

mektedir. Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/35. Kûfe'ye ise 30 (650-651) yılında vali olarak tayin edilmiştir. Bk. Taberî, *Târîh*, 4/271.

63 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/171-172.

64 Fahrettin Atar, “Attâb b. Esîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Eylül 2023).

65 Asri Çubukçu, “Osman b. Ebü'l-Âs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Eylül 2023).

66 Hz. Osman dönemindeki görevlendirmelerle ilgili geniş bilgi için bk. Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, 38-68.

ait zekât develerinin barındırılması ve beslenmesi için yeni otlaklar belirlemiş ve bu arazileri kamu yararına tahsis etmiştir. Nitekim Mısır'dan gelen heyetin bu uygulamaya yönelik itirazı üzerine Hz. Osman, kendisinden önce Hz. Ömer'in de aynı amaçla benzer düzenlemelerde bulunduğunu, kendi döneminde ise zekât develerinin sayısının artmasıyla birlikte bu tür ihtiyaçların da çoğaldığını, dolayısıyla himâların genişletilmesinin zorunlu hâle geldiğini belirtmiştir.⁶⁷

Bu noktada asıl meselenin, Câhiliye döneminden itibaren hayvanlarını otlatırları alanlar üzerinde geleneksel tasarruf haklarına sahip olan kabilelerin, fetihler sonrasında farklı coğrafyalara iskân edilmeleriyle birlikte tıpkı otlaklarda olduğu gibi yeni yerleşim yerlerindeki arazilerin de mülkiyetinin kendilerine ait olmasını istemeleridir.⁶⁸ Buna karşılık devletin söz konusu araziler üzerindeki kontrolü merkezîleştirme yönündeki çabası, taraflar arasında çıkar çatışmasına yol açmıştır. Bu durum özellikle mülkiyet algısı ile kamu otoritesinin tasarruf yetkisi arasındaki gerilimi gözler önüne sermektedir.

Konuyla ilgili dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus, Emevîler döneminde Medine valiliği görevinde bulunan İbrâhim b. Hişâm el-Mahzûmî'nin (106-114/724-732) himâ arazilerini şahsî menfaatleri doğrultusunda kullanarak çeşitli suistimallerde bulunmasıdır.⁶⁹ Dolayısıyla tarih kaynaklarında, Emevîler dönemine ait bu tür olumsuz uygulamaların başlangıcının erken dönemde bu arazilerin belirgin bir şekilde arttığı Hz. Osman devrine kadar götürülmesi ve himâ sisteminin daha o dönemde genişlemesiyle ilişkilendirilmesi söz konusu olabilir. Ayrıca, Abdullah b. Zübeyr zamanında (64/683) faaliyet gösteren Ezârika Haricîleri'nin, Hz. Osman'ı "himâ edindiği" ve "çocuk yaşta kimseleri devlet yönetiminde görevlendirdiği" gerekçesiyle eleştirmeleri,⁷⁰ bu tür tenkitlerin, sanki daha önce Ebû Zer tarafından da dile getirilmiş gibi aktarılmasına yol açmış olabilir.

Son olarak Belâzürî'nin rivayetinde Hz. Osman, Mekke'nin fethedildiği gün müslüman olan Kureyşliler'e, yani *tulekâ*'ya yakınlık göstermesi sebebiyle eleştirilmiştir. Bu kişilerin başında Muâviye b. Ebû Süfyan'la Mervân b. Hakem yer almaktadır. Esasen *tulekâ* kavramı, Hz. Peygamber tarafından bir

67 Taberî, *Târîh*, 4/354; Mustafa Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003), 180.

68 Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 107.

69 Ebû'l-Hasen Nüreddin Ali b. Ahmed es-Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ bi ahbâri dâri'l-Mustafâ*, thk. Kâsım es-Semerrâî (Beyrut: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmiyye, 2001), 4/87-88; Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, 180.

70 Taberî, *Târîh*, 5/565. Ayrıca bk. Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, 180.

lütuf ve merhamet göstergesi olarak kullanılmış, hatta bu gruba mensup bazı kimselere çeşitli idarî görevler de verilmiştir. Nitekim Attâb b. Esîd Mekke valiliği ve hac emirliği, Ebû Süfyân Necrân valiliği, Yezîd b. Ebû Süfyân Teymâ valiliği ve Velîd b. Ukbe zekât âmilliği yapmıştır.⁷¹

Ancak *tulekâ* terimi, ilerleyen dönemlerde anlam kaymasına uğramış ve özellikle Ümeyyeogulları mensuplarına yönelik eleştirilerde aşağılayıcı bir nitelik kazanmıştır.⁷² Yani başlangıçta olumlu ve bağışlayıcı bir bağlamda kullanılırken, zamanla siyasî amaçlı eleştirilerin aracı hâline gelmiştir. Bu bağlamda bazı tarihî metinlerde *tulekâ* kavramı Mekke'nin fethi sırasında şehrin lideri konumundaki Ebû Süfyân'ın soyundan gelen Emevî hanedanını itibarsızlaştırma çabalarının bir yansıması olarak kullanılmış olabilir. Dolayısıyla Ebû Zer'in ağzından Hz. Osman'a yöneltilen bu tür eleştirilerde *tulekâ* ifadesinin yer alması, rivayetin aktarımında dönemin siyasî söylemlerinin etkili olduğu ihtimalini gündeme getirmektedir. Bu da rivayetin muhtevasına ve vurgusuna ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Ebû Zer, Rebeze'ye yerleştikten sonra yaklaşık iki veya üç yıl daha yaşamış ve bu süre zarfında zaman zaman Hz. Osman'ın tavsiyesi doğrultusunda Medine'ye gidip gelmiştir. Rebeze'de kaldığı dönemde, yönetim karşısı bazı gruplarla arasına mesafe koyan Ebû Zer, onların Hz. Osman'a muhalefet etmelerine kesin bir şekilde karşı durmuş ve halifeye bağlı kalmalarını tavsiye etmiştir.⁷³ Bir rivayette Ebû Zer'in Rebeze'deki vefatının duyulmasının ardından Hz. Ali'nin, Abdurrahman b. Avf'a yönelik tepkisinden söz edilmektedir. Buna göre, Ebû Zer'in vefat haberini alan Hz. Ali, [Hz. Osman'ın ona karşı tutumuna gönderme yaparak] Abdurrahman b. Avf'a "Bu senin işin!" diyerek serzenişte bulunmuştur. Abdurrahman b. Avf ise bu ithama karşılık olarak, "Sen kılıcını al, ben de alayım; zira o, bana verdiği söze muhalefet etti." şeklinde cevap vermiştir.⁷⁴

Ebû Zer'in vefatı vesilesiyle Abdurrahman b. Avf'ın Hz. Osman hakkında söylediği rivayet edilen sözler farklı gerekçelerle de aktarılmıştır. İbn A'sem'in (ö. 320/932 yılından sonra) zikrettiği rivayete göre, Ümeyyeogulları'na

71 Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde *tulekâya* mensup kişilerin idarî hayattaki etkinlikleri hakkında geniş bilgi için bk. Hatice Kübra Bakır, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Tulekâ* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 30-31, 35-37, 38-41, 43-45, 47-49.

72 Kemal Sandıkçı, "Tulekâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Eylül 2023).

73 İbn Asâkir, *Târibu medîneti Dimaşk*, 66/201-202; Aydınlı, "Ebû Zer el-Gıfârî"

74 Belâzürî, *Ensâb*, 6/171.

mensup Abdurrahman b. Hâlid b. el-Âs, Hakem b. el-Âs ve Hâris b. Hakem gibi bazı kişilere beytûlmâlden ihsanlarda bulunulması sahâbe arasında rahatsızlık uyandırmış, bazı sahâbiler bu durumdan Abdurrahman b. Avfı sorumlu tutarak kendisine tepki göstermiştir. Abdurrahman b. Avf ise Hz. Osman'dan [şûra sürecinde] toplum adına bir taahhüt aldığını, fakat gelişen olayları önceden kestiremediğini ifade etmiştir. Benzer bir tepki gösteren Hz. Ali'ye de “Sen kılıcını al, ben de alayım” şeklinde karşılık vermiştir. Sahâbe arasındaki bu tartışmaların ve özellikle Abdurrahman b. Avf'ın bu sözlerinin duyulması Hz. Osman'ın tepkisine yol açmış; halife, Abdurrahman b. Avfı münafıklıkla itham etmiştir. Ayrıca onun bu tür sözlerle isyancıları cesaretlendirdiğini ve [bu nedenle kendi hayatının tehlikeye girdiğini, dolayısıyla bu tür ifadelerin] kanının dökülmesini dahi umursamayacak bir noktaya geldiğini belirtmiştir. Bu itham karşısında son derece rahatsız olan Abdurrahman b. Avf ise, o zamana kadar münafıklıkla suçlanacağını hiç düşünmediğini söylemiş ve Hz. Osman'la bir daha konuşmayacağına yemin etmiştir.⁷⁵

Yukarıda aktarılan ilk rivayette Hz. Ali, Ebû Zer'in “sürgün” sebebiyle yaşadığı “sıkıntılı” durumdan asıl olarak Abdurrahman b. Avfı sorumlu tutmuş ve meselenin kökeninin Hz. Osman'ın halife seçilme sürecine dayandığını ima etmiştir. Buna göre, şûra görüşmelerinin son aşamasında Abdurrahman b. Avf, Hz. Peygamber'in ve ondan sonraki halifelerin sünnetine uyacağına dair söz veren Hz. Osman'ı halife olarak ilan etmiştir. Bu bağlamda, Hz. Osman'ın Ebû Zer'e yönelik tutumundan Abdurrahman b. Avf'ın da sorumlu olduğu öne sürülmektedir. Rivayet bu yönüyle, Abdurrahman b. Avfı Hz. Osman'ın halife olmasındaki rolü sebebiyle eleştirme ve dolaylı olarak Hz. Ali'nin hakkı olduğu düşünülen halifelik in kendisinden alındığını ima etme eğilimindedir.⁷⁶

Öte yandan, Abdurrahman b. Avf'ın Hz. Ali'ye hitaben söylediği “Sen kılıcını al, ben de alayım” şeklindeki ifadenin iki farklı bağlamda nakledilmiş olması, bu sözün hangi olayla ilişkili olarak söylendiğini tespit etmeyi güçleştirmektedir. Eğer Ebû Zer'in gerçekten sürgün edildiği kabul edilecekse, o hâlde onun Rebeze'ye gönderildiği tarihte -ki bu olaydan yaklaşık iki-üç yıl öncesine denk gelir- Hz. Ali'nin Abdurrahman

75 Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dârü'l-Edvâ, 1991), 1/370-371.

76 Bu konudaki rivayetlerin değerlendirmesi için bk. Halil İbrahim Hançabav, “Şûra ve Hz. Osman'ın Halife Seçilmesi”, *Hz. Osman*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2020), 44-46.

b. Avf'a benzer bir tepki göstermesi beklenirdi. Ancak Ebû Zer'in sürgün edildiğini kabul eden rivayetlerde ne böyle bir tepkiye yer verilmekte, ne de Abdurrahman b. Avf'ın ismi zikredilmektedir. Bu durum, söz konusu rivayetin tutarlılığını zayıflatmaktadır. Ayrıca bazı kaynaklarda Abdurrahman b. Avf'ın 31 (651) yılında Ebû Zer'den önce vefat ettiğine dair aktarılan bilgiler⁷⁷ Ebû Zer'in vefatına gösterilen tepkinin doğrudan Abdurrahman b. Avf'a yöneltilmesini ve ilgili rivayetin tarihsel açıdan geçerliliğini daha da tartışmalı hâle getirmektedir.

İbn A'sem'in rivayetinde Hz. Osman'ın, Abdurrahman b. Avf hakkında "kanımın dökülmesini umursamıyor" şeklinde bir ifade kullanması, Abdurrahman'ın sözlerinin garnizon şehirlerdeki isyancıları cesaretlendirdiği şeklinde yorumlanabilir. Başka bir ifadeyle, Hz. Osman'ın beytül mâlden ailesine yaptığı, ancak ne şekilde olduğu belli olmayan ihsanların, bu tür söylemler aracılığıyla isyancılar tarafından kendi hareketleri için meşru bir gerekçe hâline getirildiği ima edilmektedir. Bu da isyancıların henüz Medine'ye ulaşmadan önce, öne sürdükleri iddiaların Abdurrahman b. Avf gibi önde gelen sahâbîlerin ağzından aktarılmasıyla sadece garnizon kentlerdeki askerî muhalefetin değil, Medine'deki sahâbenin de sanki bu durumdan rahatsız olduğu izlenimi vermektedir. Öte yandan, Ebû Zer'in Rebeze'ye gitmesiyle doğrudan ilgisi olmayan bazı hadiselerin bu olayla bağlantılıymış gibi sunulması, onun "sürgün" edildiği yönündeki kanaatin güçlendirilmesine hizmet etmektedir. Oysa söz konusu rivayetlerin içerdiği bağlamsal kopukluklar, bu tür anlatıların tarihî güvenilirliğini tartışmalı hâle getirmektedir.

Ebû Zer, Rebeze'de ikâmet ettiği dönemde, yönetim aleyhinde girişimlerde bulunan kimselere yakınlık göstermek bir yana, onlara Hz. Osman'a bağlı kalmalarını tavsiye etmiştir. Aslında Ebû Zer'in bu tutumu, onun Rebeze'ye sürgün olarak gönderilmiş olma ihtimalini zayıflatmaktadır. Bazı araştırmacılar meselenin gerçek yüzünün tam olarak bilinemeyeceğini belirtmekle birlikte Ebû Zer'in, muhtemelen sebebiyet verdiği "fitneyi" bildiğinden dolayı Medine'den ayrılmaya zorlanmış olabileceğine dikkat çekmektedir.⁷⁸

77 Ebû'l-Hasen İbnü'l-Esîr İzzüddîn Alî b. Muhammed eş-Şeybânî, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rife-ti's-sahâbe*, thk. Alî Muhammed el-Muavviz vd. (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 3/479. Abdurrahman b. Avf'ın vefatından sonra geride bıraktığı malların dağıtılması sırasında Ebû Zer'in Ka'b el-Ahbâr'a gösterdiği tepkiyle ilgili rivayete burada bir kez daha işaret edilmelidir. bk. İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk*, 66/197.

78 Balcı, "Bir Yalnız Sahabi Ebû Zer el-Gıfârî", 380-381.

Sonuç

Ebû Zer'in Rebeze'ye gitmesiyle sonuçlanan süreci kronolojik olarak üç aşamada ele almak mümkündür: İlk olarak Ebû Zer'in Dimaşk'a gitmesi, ardından Dimaşk'ta Muâviye ile yaşadığı anlaşmazlık nedeniyle Medine'ye dönmesi ve son olarak Medine'den ayrılarak Rebeze'ye yerleşmesi. Bu sürece dair en kapsamlı bilgiler tarih kaynaklarında Ya'kûbî, Belâzürî ve Taberî tarafından aktarılmıştır. Ayrıca Rebeze'de Ebû Zer'le görüşen Zeyd b. Vehb'in rivayetini nakleden İbn Sa'd'ı da bu kaynaklar arasında zikretmek mümkündür.

Yukarıda isimleri geçen üç tarihçinin konuya bakış açılarındaki farklılıklar, aktardıkları rivayetlere de yansımış ve bu durum, zaman zaman birbiriyle telif edilmesi güç bilgilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Eserinin genel yapısı itibarıyla istifade ettiği kaynakları veya ravileri çoğu zaman belirtmeyen Ya'kûbî'nin, rivayetlerinde büyük ölçüde Ebû Mihnef ve Vâkidî'ye dayanan Belâzürî ile benzer bir perspektife sahip olduğu anlaşılmaktadır. Her iki tarihçinin anlatımında Ebû Zer, yönetimin yozlaşmasına karşı çıkıp eleştiride bulunan bir sahâbî olarak tasvir edilirken; Hz. Osman, onu bir an önce toplumdan tecrit edilmesi gereken bir kişi olarak gören ve hatta aşağılayıcı bir tarzda Rebeze'ye sürgün eden bir yönetici şeklinde yansıtılmıştır.

Ya'kûbî ve Belâzürî, Ebû Zer'in hem Medine'den Dimaşk'a hem de Dimaşk'tan Medine'ye, oradan da Rebeze'ye sürgün edildiği konusunda ortak görüşe sahip görünmelerine rağmen, bu sürgünlerin gerekçeleri hakkında birbirinden farklı iddialarda bulunmuşlardır. Öte yandan, Ebû Zer'in Dimaşk'a ve Rebeze'ye gönderilmesini aynı sebeplerle ilişkilendirmeye çalışmışlar, hatta aralarında doğrudan bağlantı bulunmayan bazı olayları da tek bir anlatı içinde birbiriyle irtibatlıymış gibi sunmuşlardır. Bu yaklaşım, her iki tarihçinin bir anlamda birbirini nakzetmesine ve aktardıkları rivayetlerin güvenilirliğinin zedelenmesine yol açmıştır. Konunun sağlıklı biçimde anlaşılmasını zorlaştıran bu rivayetler, Ebû Zer'in Rebeze'ye gitmesiyle neticelenen süreci sebep-sonuç ilişkisi içerisinde ve bütünlüklü bir şekilde izah etmekten uzaktır. Dahası olayların tarihsel bağlamı göz ardı edilip farklı hadiseler birbiriyle irtibatlıymış gibi aktarıldığı için söz konusu rivayetler bu rivayetleri eserlerine alan müelliflerin yaşadığı dönemin siyasî ve itikadî tartışmalarının etkisiyle şekillenmiş kurgusal anlatılar izlenimi vermektedir.

Taberî'nin, Seyf b. Ömer vasıtasıyla naklettiği rivayette Ebû Zer'in önce Dimaşk'a gitmesi, burada Muâviye ile yaşadığı fıkri ayrılıklar neticesinde Hz. Osman'ın talimatıyla Medine'ye dönmesi ve nihayet Rebeze'ye çekilmesi birbiriyle irtibatlı bir şekilde, belirli bir tarihî mantık örgüsü içerisinde aktarılmaktadır. Bu yönüyle rivayet, diğer kaynaklarda

geçen parçalı ve birbirinden kopuk anlatımlardan farklı olarak gelişmeleri kronolojik ve neden-sonuç ilişkisi bakımından daha tutarlı bir şekilde sunmaktadır. Ebû Zer, Dımaşk'ta Tevbe Sûresi'nin 34. ayetinin yorumunda ve Muâviye'nin müslümanlara ait malı [ganimet mallarını] "Allah'ın malı" olarak isimlendirmesi konusundaki tutumuna karşı farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Bunun üzerine Hz. Osman'ın talebiyle Muâviye tarafından ivedilikle Medine'ye gönderilmiştir. Ebû Zer'in vakit kaybetmeden Dımaşk'tan ayrılmasında, bir yandan Abdullah b. Sebe'nin yürüttüğü faaliyetler, diğer yandan müslümanların mallarının isimlendirilmesine dair oluşabilecek ihtilafların etkili olduğu söylenebilir. Nitekim bu dönemde, ganimet gelirlerindeki azalma nedeniyle, fetihlerde büyük rol oynayan kabile mensupları, "müslümanların malı" olarak gördükleri *fey* gelirlerinin hangi bölgede toplanıyorsa Medine'ye gönderilmeden doğrudan orada ikâmet eden insanlar arasında dağıtılmasını talep etmişlerdir. Bu taleplerin bir fitneye yol açabileceğinden endişe eden Hz. Osman, Ebû Zer'in Medine'ye dönmesini istemiştir.

Ebû Zer, Medine'ye geldikten sonra da "kenz" ve "infak" konularındaki görüşlerinde ısrarcı olmuş; ancak bu fikirlerinin Hz. Osman tarafından dikkate alınmadığını görünce şehirden ayrılmak istediğini dile getirmiştir. Onun bu kararı almasında etkili olan bir diğer faktör, Hz. Peygamber'in, Medine'deki evlerin Sel' Dağı eteklerine kadar yayılması hâlinde şehirden ayrılmasını tavsiye ettiğine ilişkin rivayettir. Bu bağlamda, Ebû Zer'in Medine'den ayrılmayı kendisinin istediği anlaşılmakla birlikte, Rebeze'ye yerleşme kararının kim tarafından verildiğini kesin olarak tespit etmek güçtür. Bununla birlikte Hz. Osman'ın, Ebû Zer'in bedevî yaşam tarzına alışmaması için Medine'ye yakın bir bölgede ikâmet etmesini ve şehirle bağını tamamen koparmamasını arzu ettiği, Ebû Zer'in de bu isteği dikkate aldığı anlaşılmaktadır.

Seyf b. Ömer'in rivayetinde Ebû Zer'in Dımaşk'ta Abdullah b. Sebe ile konuştuğuna dair bir ifadenin yer alması modern araştırmacıların bir kısmı tarafından ciddi şekilde eleştirilmiştir. Bu tenkitler, Abdullah b. Sebe'nin tarihsel mevcudiyetinin ve etkisinin abartıldığı ya da tamamen uydurma olduğu yönündeki tartışmalara dayanmaktadır. Ancak bu hususun rivayetin tamamını geçersiz kılmadığı, metnin genel yapısı ve içeriği göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi gerektiği unutulmamalıdır. Zira Seyf b. Ömer'in bu aktarımı, muhadramûndan olan ve Rebeze'de bizzat Ebû Zer'le görüşen Zeyd b. Vehb'in yanı sıra, Ebû Zer'in hanımı Ümmü Zer, yeğeni Abdullah b. es-Sâmit ve tabiîn neslinin önde gelen isimlerinden Muhammed b. Sîrîn'in rivayetleriyle örtüşmektedir.

Sonuç olarak Seyf b. Ömer'in rivayeti, içerdği bazı tartışmalı unsurlara rağmen, diğer rivayetlerde hemen hemen göz ardı edilen dönemin siyasî ve toplumsal şartlarını yansıtmaları açısından önem arz etmektedir. Ayrıca olayları kronolojik bir bütünlük içinde ve dönemin görgü tanıklarının anlatımlarıyla uyumlu bir şekilde sunması söz konusu rivayetin Ebû Zer'in Rebeze'ye gidişle ilgili gelişmeleri anlamada diğer rivayetlere kıyasla daha tercih edilebilir olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Ebû Zer'in Rebeze'ye gidişini "sürgün" şeklinde isimlendirmenin hemen varılabilecek bir sonuç olmadığı ve Medine'den ayrılmayı Ebû Zer'in tercih etmiş olabileceği dikkate alınmalıdır.

Kaynaklar

- Afsaruddin, Asma. "Abū Dharr al-Ghifārī". *Encyclopaedia of Islam Three Online*. Erişim 21 Mayıs 2025. https://doi.org/10.1163/1573-3912_ci3_COM_24725
- Akarsu, Murat. *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman: Katline Sessiz Kalman Halife*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Aktaş, Abdülmecîd Muhammed. *Ebû Zer el-Gıfârî ve ârâuhû fi's-siyâse ve'l-iktisâd*. Amman: Mektebetü'l-Aksâ, 1981.
- Anthony, Sean W. *The Caliph and the Heretic: Ibn Saba' and the Origins of Shiism*. Leiden: Brill, 2012).
- Altun, İsmail. "Hz. Osman'ın Ammâr b. Yâsir'i Cezalandırdığına Dair Rivayetlerin Belâzürî Özelinde Tahlil ve Tenkidi". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 51 (Haziran 2019), 419-443.
- Atar, Fahrettin. "Attâb b. Esîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Eylül 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/attab-b-esid>
- Aycan, İrfan. *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Aycan, İrfan. "Mervân I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Eylül 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mervan-i>
- Aydınlı, Abdullah. "Ebû Zer el-Gıfârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Eylül 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cbu-zer-el-gifari>
- Aydınlı, Osman. "Kudüs'ün Fethi ve Hz. Ömer Emannâmesi". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 608-630.
- Bakır, Hatice Kübra. *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Tulekâ*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Balcı, İsrail. "Bir Yalnız Sahabi Ebû Zer el-Gıfârî". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1998), 351-386.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ. *Ensâbü'l-eşraf*. 13 cilt. thk. Süheyl Zekkâr-Riyâz Ziriklî. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996.
- Çubukçu, Asri. "Osman b. Ebû'l-Âs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Eylül 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/osman-b-cbul-as>
- Çubukçu, Asri. "Habîb b. Mesleme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/habib-b-mesleme>
- Demirci, Mustafa. *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- Demirci, Selim. "Sahâbenin Rol Model Olmasında İdeolojik Ve Parçacı Okuma: Ebû Zer el-Gıfârî Örneği". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 6/2 (2019), 11-52.

- Dûrî, Abdülazîz. *İlk Dönem İslam Tarihi-Bir Önsöz-*. çev. Hayrettin Yücesoy. İstanbul: Endülüş Yayınları, 2016.
- Fayda, Mustafa. "Abdullah b. Âmir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Eylül 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullah-b-amir>
- Fayda, Mustafa. "Câbiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cabiye>
- Fırlalı, Ethem Ruhi. "The "Problem" of 'Abd-Allah Ibn-Saba". *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* 5 (1982), 379-390.
- Görmez, Mehmet. "Ebû Zer el-Gıfârî Biyografileri Üzerine". *İslâmiyât* 5/2 (2002), 177-182.
- Güzel, Ahmet, "Muâviye ve Hz. Osman'a Muhalefeti Ekseninde Ebû Zerr el-Gıfârî", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, 13 (2012), 43-68.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *el-Müstedrek ale's-sahîbahayn*. 5 Cilt. Kahire: Dârü'l-Haremeyn, 1997.
- Hançabay, Halil İbrahim. *Halifeliliği Döneminde Hz. Osman'la Hz. Ali Dışındaki Şûra Üyeleri Arasındaki İlişkiler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Hançabay, Halil İbrahim. "Şûra ve Hz. Osman'ın Halife Seçilmesi". *Hz. Osman*. ed. Ali Aksu. 39-58. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Hançabay, Halil İbrahim. "Was Abû Dharr Al-Ghıfârî Exiled to Al-Rabadha? A Review on the Relations between Caliph 'Uthmân and Abû Dharr al-Ghıfârî". *İlahiyat Studies* 1/5 (2014), 37-58.
- İş, Yûsuf. *ed-Devletü'l-Ümeviyye*. Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1988.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. Hasan ed-Dimaşkî. *Târibu medîneti Dimaşk*, 80 cilt. thk. Ömer b. Garâme b. el-Amrî. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995.
- İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfî. *Kitâbü'l-Fütûh*. 8 Cilt [4 cilt bir arada]. thk. Ali Şîrî. Beyrut: Dârü'l-Edvâ, 1991.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 24 Cilt. thk. Şuayb el-Arnaûd. Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2013.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed el-Basrî. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*. 11 Cilt. nşr. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer en-Nümeyrî. *Târibu Medîneti'l-münevvere: Abbâri'l-Medîneti'n-nebeviyye*. 4 Cilt. thk. Fehîm Muhammed Şeltût. Cidde: Dârü'l-İsfahânî, 1979.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed eş-Şeybânî. *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. thk. Ali Muhammed el-Muavviz vd. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

- Kastallânî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-sâri li-şerhi Sahîbi'l-Buhârî*. 15 Cilt. thk. Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- Kelpetin, Mahmut. *Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi Tarihi: Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği*. İstanbul: Siyer Vakfı Yayınları, 2012.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Hüseyin. *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. 2 Cilt. thk. M. Muhyiddin Abdülhamîd. Beyrut: Dârü'l-fîkr, 1973.
- Milhim, Adnan Muhammed. *el-Müerrihûne'l-Arab ve'l-fitnetü'l-kübra*. Beyrut: Dârü't-Talîa, 1998.
- Robson, J. "Abū Dharr". *Encyclopaedia of Islam New Edition Online*. Erişim 21 Mayıs 2025. https://doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_0173
- Sandıkçı, Kemal. "Tulekâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Eylül 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tuleka>
- Sarıtaş, Adem. *Ebû Zer el-Ghifârî: Hayatı ve Şahsiyeti*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Semhûdî, Ebû'l-Hasen Nûreddîn Alî b. Ahmed. *Vefâü'l-vefâ bi ahbâri dâri'l-Mustafâ*. 5 cilt. thk. Kâsım es-Semerrâî. Beyrut: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmiyye, 2001.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. 10 Cilt. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim. Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1964.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiü'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 30 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fîkr, 1984.
- Houtsma, M. Th., "Abū Dharr". *Encyclopaedia of Islam First Edition Online*. Erişim 21 Mayıs 2025. https://doi.org/10.1163/2214-871X_cil_SIM_0198
- Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İshak b. Ca'fer. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1960.
- Yâkût b. Abdullah el-Hamevî. *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Yiğit, İsmail. "Osman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/osman>